

સંવત્ ૨૦૨૨ પોષસુદ ૨

સને. ૨૦૦૫ તા. ૧-૧-૦૬

-- પ્રકાશક :-

શ્રીસ્વામિનારાયણ
મંદિર ભુજ - ૬૨૬૭.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

અધ્યાય ૧ થી ૫

(અર્થ સહિત)

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (અર્થ સહિત)

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ।

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।
મામકાઃ પાંડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા સંજયને પૂછે છે=

હે સંજય ! ધર્મના ક્ષેત્રભૂત કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાથી
ભેગા થયેલા મારા પુત્રો તેમજ પાંડવોએ શું કર્યું ? ॥૧॥

સંજય ઉવાચ ।

દૃષ્ટ્વા તુ પાણ્ડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ।
આચાર્યમુપસન્ગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥૨॥
પશ્યૈતાં પાણ્ડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તાં ચમૂમ્ ।
વ્યૂઠાં દ્રુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥૩॥સંજય કહે છે = તે સમયમાં રાજા દુર્યોધન વ્યૂહ રચનાથી
ગોઠવાયેલી પાંડવોની સેનાને જોઈને જ આચાર્ય દ્રોણ ગુરુની પાસે
જઈને વચન બોલવા લાગ્યો. હે આચાર્ય ! આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય
દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વ્યૂહરચનાથી ગોઠવેલી પાંડુપુત્રોની આ મોટી
સેનાને આપ જુઓ ! નીહાળો ! ॥ ૨-૩ ॥અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા ભીમાર્જુનસમા સુધિ ।
યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥૪॥
ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશીરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।
પુરુજિત્કુન્તિભોજશ્ચ શૈબ્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥૫॥
યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્ત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।
સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥૬॥આ સેનામાં મોટાં મોટાં ધનુષ ધારનારા અને રણ સંગ્રામમાં ભીમ
અને અર્જુન જેવા મહારથી યુયુધાન-સાત્યકિ, વિરાટ અને દ્રુપદરાજા
અને મહાસામર્થ્ય-વાન ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન અને કાશિરાજ, તેમજ
નરશ્રેષ્ઠ એવો પુરુજીત, કુન્તિભોજ અને શૈબ્ય નામે પ્રસિદ્ધ રાજા,
વળી શૂરવીર યુધામન્યુ, પરાક્રમી ઉત્તમૌજા, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ
અને દ્રૌપદીના પુત્રો પ્રતિ વિન્ધ્યાદિક પાંચ, તેમજ બીજા પણ પાંડવ
રાજા વિગેરે ઘણાક છે. અને આ બધાય મહારથીઓજ છે. ॥ ૪-૬ ॥

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિબોધ દ્વિજોત્તમ ।

નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્બ્રવીમિ તે ॥૭॥

હે દ્વિજોત્તમ-આચાર્ય ! હવે આપણા સૈન્યમાં જે મુખ્ય મુખ્ય
યોદ્ધાઓ છે, તેઓને આપ જાણી લ્યો. અને તે મારી સેનાના નાયકો
તમારી જાણને માટે તમોને કહી બતાવું છું. ॥૭॥

ભવાન્ભીષ્મશ્ચ કર્ણશ્ચ કૃપશ્ચ સમિતિંજયઃ ।
 અશ્વત્થામા વિકર્ણશ્ચ સૌમદત્તિસ્તથૈવ ચ ॥૮॥
 અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ।
 નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥૯॥

એક તો આપ-દ્રોણગુરુ, બીજા ભીષ્મપિતા, તથા કર્ણ અને યુદ્ધમાં જય મેળવનારા આ કૃપાચાર્ય, તથા અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, તેમજ સોમદત્તનો પુત્ર જયદ્રથ.

અને આ સિવાયના બીજા પણ શત્રુ અને કૃતવર્માદિક શૂરવીરો છે, કે જેઓ મારે માટે પોતાના જીવનનો પણ ત્યાગ કરનારા છે. અને તે સઘળા અનેક શસ્ત્ર અને પ્રહાર કરવાનાં સાધનોવાળા છે, તેમજ તે સઘળા યુદ્ધ કરવામાં અતિ નિપુણતાવાળા છે. ॥૮-૯॥

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।
 પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં બલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ॥૧૦॥

ભીષ્મપિતાથી રક્ષા કરાયેલું આપણું સૈન્ય તો અપર્યાપ્ત ઘણુંજ ઓછું લાગે છે. અને ભીમથી રક્ષા કરાયેલું આ એમનું શત્રુઓનું સૈન્ય તો જય મેળવવામાં સમ્પૂર્ણ સમર્થ જણાય છે. ॥૧૦॥

અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।
 ભીષ્મમેવાભિરક્ષન્તુ ભવન્તઃ સર્વ એવ હિ ॥૧૧॥

માટે તમે બધાય સર્વ વ્યૂહરચનાઓના પ્રવેશમાર્ગમાં યથાયોગ્ય વિભાગ પ્રમાણે સાવધાન ઉભા રહીને ચોતરફથી એક ભીષ્મ-પિતાનુંજ સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરો. ॥૧૧॥

તસ્ય સંજનયન્હર્ષ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ।
 સિંહનાદં વિનઘૌઞ્ચૈઃ શઙ્ખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ॥૧૨॥

તે સમયમાં મહાપ્રતાપી કુરુવૃદ્ધ ભીષ્મ-પિતામહે તે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવતાં સિંહનાદ જેવી ઉચ્ચ સ્વરથી ભયંકર ગર્જના કરીને પછી પોતાનો શંખ વજાડ્યો. ॥૧૨॥

તતઃ શઙ્ખાશ્ચ ભેર્યશ્ચ પળવાનકગોમુખાઃ ।
 સહસૈવાભ્યહન્યન્ત સ શબ્દસ્તુમુલોઽમમત્ ॥૧૩॥

તે પછી તુરંતજ બીજા યોદ્ધાઓએ પોતપોતાના શંખ, ભેરીઓ,

મૃદંગ, નગારાં તેમજ રણશીંગાં વિગેરે એકદમ વજાડ્યાં અને તે શબ્દ અતિશય મહાન્ ભયંકર થયો. ॥૧૩॥

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ ।

માધવઃ પાણ્ડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શઙ્ખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥

તે પછી શ્વેત અશ્વોથી જોડેલા પોતાના મોટા રથમાં બેઠેલા લક્ષ્મીપતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અને પાંડુપુત્ર અર્જુને પોતાના દિવ્ય શંખો વજાડ્યા. ॥૧૪॥

પાન્નજન્યં હૃષીકે શો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।

પૌણ્ડ્રં દધ્મૌ મહાશઙ્ખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥૧૫॥

અનન્તવિજયં રાજા કુન્તીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥૧૬॥

તેમાં હૃષીકેશ-ભગવાને પાંચજન્ય શંખ વજાડ્યો, ધનંજય-અર્જુન દેવદત્ત શંખ વજાડ્યો, ભયંકર કર્મ કરનારા વૃકોદરે પોતાનો પૌંડ્ર નામનો મહાશંખ વજાડ્યો, કુન્તી પુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાએ અનન્તવિજય નામનો શંખ વજાડ્યો અને નકુલ અને સહદેવે પણ સુઘોષ અને મણિપુષ્પક નામના પોતપોતાના શંખ વજાડ્યા. ॥૧૫-૧૬॥

કાશ્યશ્ચ પરમેશ્વાસઃ શિખણ્ડી ચ મહારથઃ ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્નાપરાજિતઃ ॥૧૭॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌભદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શઙ્ખન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૧૮॥

મોટા ધનુષને ધારનારો કાશીરાજા, મહારથી શિખંડી રાજા, દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ-રાજા, કોઈથી પરાજય ન કરાય એવો સાત્યકિ, હે પૃથિવીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનું! દ્રુપદ-રાજા, દ્રૌપદીના પુત્રો પ્રતિવિન્ધ્યાદિક પાંચ અને સુભદ્રાનો પુત્ર મહાબાહુ અભિમન્યુ, એ સર્વે ચોતરફથી પોત-પોતાના જીદા જીદા શંખોને વજાડવા લાગ્યા. ॥૧૭-૧૮॥

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।

નભશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥૧૯॥

એ સર્વ શંખોનો તે મહા ભયંકર શબ્દ ગર્જના આકાશ અને પૃથ્વીને અતિશય ગજાવી મુક્તો ધૃતરાષ્ટ્રના તમારા પુત્રોનાં હૃદયને વિદારી નાખવા લાગ્યો. ॥૧૯॥

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ કપિધ્વજઃ।
પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાણ્ડવઃ ॥૨૦॥
હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

અર્જુન ઉવાચ ।

સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥૨૧॥
યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।
કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નરણસમુદ્યમે ॥૨૨॥
યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽત્ર સમાગતાઃ ।
ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥૨૩॥
તે પછી યુદ્ધ કરવા માટે વ્યવસ્થાથી ગોઠવાઈને સજ્જ થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રના તમારા પુત્રોને જોઈને પરસ્પર શસ્ત્રસમ્પાત થવા લાગ્યો તે સમયમાં કપિ-હનુમાનજી તેના ધ્વજમાં બેઠેલા છે એવા પાંડુપુત્ર અર્જુન પોતાનું ધનુષ ઉગામીને હે મહીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે સમયમાં હૃષીકેશ ભગવાનના પ્રત્યે આ પ્રમાણે વાક્ય કહેવા લાગ્યો.

અર્જુન કહે છે=

હે અચ્યુત ! બંને સેનાઓના મધ્યે મારો રથ લઈ જઈને ઉભો રાખો ! કે જ્યાંથી યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાથી સજ્જ થઈને ઉભા રહેલા એ દુર્યોધનાદિકને હું જોઉં-જોઈ શકું. અને વળી આ રણસંગ્રામમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે, તેવા સઘળા યુદ્ધ કરવા ઈચ્છનારાઓને પણ હું જોઉં, કે જેઓ દુર્બુદ્ધિ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનનું યુદ્ધમાંજ પ્રિય કરવાને ઈચ્છતા થકા અહીં આ રણભૂમિમાં આવેલા છે. ॥૨૦-૨૩॥

સંજય ઉવાચ ।

એવમુક્તો હૃષીકેશો ગુડાકેશેન ભારત ।
સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ॥૨૪॥
ભીષ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ સર્વેષાં ચ મહીક્ષિતામ્ ।

ઉવાચ પાર્થ પશ્યૈતાન્ સમવેતાન્કુરુનિતિ ॥૨૫॥

સંજય કહે છે=

હે ભારત ! ભારતકુલોત્પન્ન ધૃતરાષ્ટ્ર ! ગુડાકેશ નિદ્રાને જીતનારા અર્જુને આ પ્રમાણે કહેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને અર્જુનના ઉત્તમ રથને બંને સેનાઓના મધ્યે ભીષ્મ-દ્રોણાદિક તેમજ સર્વ રાજાઓની સમક્ષમાં ઉભો રાખીને હે પાર્થ ! યુદ્ધ કરવા ભેગા થયેલા આ કૌરવોને તેમજ તેના પક્ષનાઓને પણ જો ! એમ કહ્યું. ॥૨૪-૨૫॥

તત્રાપશ્યત્સ્થિતાન્ પાર્થઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ।
આચાર્યાન્માતુલાન્ભ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વીંસ્તથા ॥૨૬॥
શ્વશુરાન્ સુહૃદશ્ચૈવ સેનયોરુભયોરપિ ।
તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌત્તેયઃ સર્વાન્બન્ધૂનવસ્થિતાન્ ॥૨૭॥
કૃપયા પરયાવિષ્ટો વિષીદન્નિદમદ્વવીત્ ।

પૃથાના પુત્ર અર્જુને તે રણભૂમિમાં આવીને બંને સેનાઓમાં ઉભા રહેલા પિતાઓને કાકાઓને, પિતામહોને=દાદાઓને, આચાર્યોને, મામાઓને, ભાઈઓને, પૌત્રોને, સખાઓને, તેમજ શ્વશુરોને તથા સર્વ સુહૃદોને પણ જોયા. કુન્તીનો પુત્ર અર્જુન યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈને ઉભા રહેલા તે સઘળા સગા સમ્બન્ધીઓને ચોતરફથી જોઈને અતિશય કૃપાથી આવિષ્ટ થઈને ખેદ પામતો પામતો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ॥૨૬-૨૭॥

અર્જુન ઉવાચ ।

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ॥૨૮॥
સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ।
વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥૨૯॥
ગાણ્ડીવં સંસતે હસ્તાત્ત્વક્રૈવ પરિદહ્યતે ।
ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥૩૦॥

અર્જુન કહે છે=

હે કૃષ્ણ ! યુદ્ધ કરવા ઈચ્છતા આ સમીપમાં ઉભા રહેલા મારા સ્વજનોને જોઈને મારાં ગાત્ર અવયવો શિથિલ થઈ જાય છે. અને

મારું મુખ પણ સુકાઈ જાય છે. મારા શરીરમાં કમ્પારો થઈ આવે છે. અને રોમહર્ષ-રૂંવાડાં ઉભાં થઈ આવે છે. આ મારું ગાંડીવ ધનુષ હાથમાંથી પડી જાય છે અને મારી ચામડી પણ બળું બળું થાય છે. અને હું ઉભો રહેવાને પણ શક્તિમાન નથી અને મારું મન તો જાણે ભમતું હોયને શું? એમ જણાય છે. ॥૨૮-૩૦॥

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥૩૧॥

હે કેશવ ! શકુનો પણ હું વિપરીતજ દેખું છું અને આ મારા સમ્બન્ધી જનોને યુદ્ધમાં મારી નાખીને પછીથી પણ હું મારું શ્રેય નથી જોતો. ॥૩૧॥

નકાઙ્ઘે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ।

કિં નો રાજ્યેન ગોવિન્દ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ३૨ ।

યેષામર્થે કાઙ્ઘિતં નો રાજ્યં ભોગાઃ સુખાનિ ચ ।

ત ઙ્મ્નેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા ધનાનિ ચા ૩૩ ।

હે કૃષ્ણ ! હું આ યુદ્ધ કરીને વિજય નથી ઈચ્છતો, તેમજ રાજ્ય કે રાજ્યનાં સુખોને પણ નથીજ ઈચ્છતો. હે ગોવિન્દ ! અમને રાજ્ય મળે તોય શું? અથવા ભોગ-વિલાસોથી કે જીવનથી પણ શું? કારણ કે જેમને માટે અમારે રાજ્ય, રાજ્યના ભોગો તથા રાજ્યનાં સુખો ઈચ્છિત છે, તે આ સઘળા તો પોતાના પ્રાણ અને ધન સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધમાં સામા આવીને ઉભા છે. ॥૩૧-૩૨॥

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।

માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સમ્બન્ધિનસ્તથા ॥૩૪॥

આચાર્યો, પિતાઓ, કાકાઓ, પુત્રો, તથા દાદાઓ, મામાઓ, સસરાઓ, પૌત્રો, શ્યાલકો તથા બીજા પણ સઘળા સમ્બન્ધીઓ, એ સઘળા ઉભેલા છે. ॥૩૪॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥૩૫॥

હે મધુસૂદન ! તેઓ મને મારે તો પણ હું એમને મારવા નથી ઈચ્છતો, ત્રિલોકીના રાજ્ય માટેય નહિ, તો પછી પૃથ્વી માટે તો હું

મારુંજ કેમ ? ॥૩૫॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥૩૬॥

વળી- ધૃતરાષ્ટ્રના છોકરાઓને મારી નાખીને અમને શું પ્રીતિ થવાની હતી? માટે હે જનાર્દન ! આતતાયી એવા પણ એ કૌરવોને મારીને અમને કેવળ પાપજ લાગે. ॥૩૬॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥૩૭॥

માટે અમારા બાન્ધવો એવા ધૃતરાષ્ટ્રના છોકરાઓને કે પક્ષનાઓને પણ મારવાને માટે અમે યોગ્ય નથી, કેમ કે હે માધવ ! સ્વજનોને મારીને અમે કેમ સુખીયા થઈએ? (ન જ થઈએ.) ॥૩૭॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥૩૮॥

कथं न ज्ञेयमास्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥૩૯॥

જો કે લોભથી ભ્રષ્ટચિત્ત થઈ ગયેલા એ કૌરવો કુળના ક્ષયથી થતો દોષ-પાપ, તેમજ મિત્રદ્રોહમાં રહેલું પાપ નથી દેખતા, તો પણ હે જનાર્દન ! કુળક્ષયકૃત દોષને જોનારા અમોએ આ પાપથી નિવૃત્તિ પામવા માટે કેમ ન સમઝવું જોઈએ? સમઝવુંજ જોઈએ. ૩૮-૩૯

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मो नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥૪૦॥

કુળનો ક્ષય થવાથી સનાતન પરમ્પરાગત શાશ્વત ધર્મો નાશ પામી જાય છે. અને ધર્મ નષ્ટ થવાથી સમગ્ર કુળ નાશ પામી જાય છે. અને વળી અધર્મ સર્વ પ્રકારે પરાભવ પમાડે છે. ॥૪૦॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्येय जायते वर्णसङ्करः ॥૪૧॥

હે કૃષ્ણ ! અધર્મથી પરાભવ થવાથી કુળવતી સ્ત્રીઓ દૂષિત બની જાય છે. અને હે વૃષ્ણિ કુળનન્દન સ્ત્રીઓ દૂષિત-ભ્રષ્ટ થવાથી પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે. ॥૪૧॥

સઙ્કરો નરકાયૈવ કુલઘનાનાં કુલસ્ય ચ ।
પતન્તિ પિતરો હ્યેષાં લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ ॥૪૨॥
વર્ણસંકર પ્રજા કુળનો નાશ કરનારાઓને તેમજ બાકીના સમગ્ર
કુળને પણ નરકમાંજ નાખનારી થાય છે. અને એમના મરીને ગયેલા
પિતૃઓ પણ પાછળથી પિંડદાન અને તર્પણાદિક ક્રિયાઓ લુપ્ત થવાથી
અધોગતિનેજ પામે છે. ॥૪૨॥

દોષૈરેતૈઃ કુલઘનાનાં વર્ણસઙ્કરકારકૈઃ ।
ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥૪૩॥
વર્ણસંકરતાને પમાડનારા કુળધાતી પુરૂષોના એ મહાદોષથી
શાશ્વત સનાતન જાતિધર્મો અને પરમ્પરાગત-કુળધર્મો પણ સઘળા
નાશ કરી નખાય છે. ॥૪૩॥

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।
નરકેઽનિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥૪૪॥
હે જનાર્દન ! ઉત્સન્ન થઈ ગયા છે કુળધર્મ જેમના એવા
મનુષ્યોનો નરકમાં નિયત-અખંડ વાસ થાય છે એમ અમે આચાર્યોના
મુખથી સાંભળ્યું છે. ॥૪૪॥

અહો ભવ મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।
યદ્રાજ્યસુખલોભેન હન્તુઃ સ્વજનમુદ્યતાઃ ॥૪૫॥
અહો- ખેદની વાત છે, કે- અરેરે અમે આવું મોટું પાપ કરવાના
નિશ્ચય ઉપર આવી ગયા, કે જે- રાજ્યસુખના લોભે કરીને સ્વજનોને
હણવાને માટે તૈયાર થઈ ગયા. ॥૪૫॥

યદિ મામપ્રતીકારમશન્નં શાસ્ત્રપાણયઃ ।
ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥૪૬॥
માટે શસ્ત્ર હાથમાં લઈને તૈયાર થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રના છોકરાઓ
શસ્ત્રરહિત અને પોતાનો બચાવ પણ નહિ કરતો એવો મને રણમાં
જો મારી નાખે, તો તો માઝું અતિશય કલ્યાણ થાય. ॥૪૬॥

સંજય ઉવાચ ।

એવમુક્ત્વાર્જુનઃ સંખ્યે રથોપસ્થ ઉપાવિશત્ ।
વિસૃજ્ય સશરં ચાપં શોકસંવિગ્નમાનસઃ ॥૪૭॥

સંજય કહે છે =

શોકથી અતિ ઉદ્વિગ્ન ચિત્તવાળો અર્જુન યુદ્ધ સમયમાંજ આ
પ્રમાણે કહીને બાણ સહિત ધનુષ છોડી દઈને રથના એક ભાગમાં
બેસી ગયો. ॥૪૭॥

ૐતત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદેઽર્જુનવિષાદયોગો નામ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥૧॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે અર્જુનવિષાદયોગો નામ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥૧॥

અથ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ

સંજય ઉવાચ ।

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।
વિષીદન્તમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥૧॥
સંજય કહે છે = પૂર્વે કહેવા પ્રમાણે પરમ કૃપાથી આવિષ્ટ થયેલા,
અશ્રુઓથી પૂર્ણ આકુળ-વ્યાકુળ નેત્રોવાળા અને અતિશય ખેદ કરતા તે
અર્જુન પ્રત્યે મધુસૂદન ભગવાન આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યા. ॥૧॥

શ્રી ભગવાનુવાચ ।

કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।
અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥૨॥
શ્રી ભગવાન કહે છે = હે અર્જુન ! આર્ય પુરૂષોએ કદી નહિજ
સેવેલું, સ્વર્ગ પ્રાપ્તિમાં પણ વિરોધી અને આ લોકમાં પણ અપકીર્તિ
કરનારું, એવું આ કશ્મળ મનનો મોહ આવા વિષમ સમયમાં તને
ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું ? થઈ આવ્યું ? ॥૨॥

ક્લૈબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વય્યુપપદ્યતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥૩॥

હે પાર્થ ! પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! તું આમ નપુંસકભાવને ન પામી
જા. આ તારે વિષે નથી ઘટતું, માટે હે શત્રુતાપન ! ક્ષુદ્ર હૃદયદૌર્બલ્યને
છોડી દઈને તું યુદ્ધ માટે ઉભો થા ? સાવધાન થા ? ॥૩॥

અર્જુન ઉવાચ ।

કથં ભીષ્મમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

ઙ્ણુભિઃ પ્રતિ યોત્સ્યામિ પૂજાર્હાવરિસૂદન ॥૪॥

અર્જુન કહે છે = હે મધુસૂદન ! ભીષ્મપિતામહને અને દ્રોણગુરુને યુદ્ધમાં બાણોથી કેવી રીતે હું પ્રહાર કરી શકું ? કેમ કે તેઓ તો મારે પરમ પૂજ્ય છે. ॥૪॥

ગુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ શ્રેયો ભોક્તું ભૈશ્યમપીહ લોકે ।
હત્વાર્થકામાસ્તુ ગુરુનિહૈવ ભુજ્ઞિય ભોગાન્ રુધિરપ્રવિધાન્ ॥૫॥

માટે મહાનુભાવ ગુરુઓને નહિ હણતાં આ લોકમાં ભિક્ષાથી મેળવેલું અન્ન ખાવું એજ અતિ શ્રેયસ્કર છે, કેમ કે અર્થલુબ્ધ ગુરુઓને મારી નાખીને તો તેમનાજ રૂધિરથી ખરડાયેલા ભોગો આ લોકમાં અમારે ભોગવવાના. ॥૫॥

ન ચૈતદ્વિદ્મઃ કતરન્નો ગરીયો યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ ।
યાનેવ હત્વા ન જિજીવિષામસ્તેઽવસ્થિતાઃ પ્રમુખે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ॥૬॥

વળી એ પણ અમે જાણતા નથી કે આ બેમાંથી (ભિક્ષા માગી ખાવી ? કે યુદ્ધ કરવું ?) અમારે માટે કહ્યું શ્રેષ્ઠ છે ? અથવા તો અમે એમને જીતીએ, કે તેઓ અમને જીતે, વળી તેમ છતાં જેમનેજ મારીને અમે જીવવાની પણ ઈચ્છા નથી રાખતા, તે ધૃતરાષ્ટ્રના છોકરાઓ તો યુદ્ધમાં સમા આવીને ઉભા છે. ॥૬॥

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ।
યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે શિષ્યસ્તેઽહં શાધિમાં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥૭॥

દીનતાને લીધે મારો સ્વભાવ પલટાઈ ગયો છે, તેથી ધર્મનિર્ણયની બાબતમાં સર્વથા મૂઢચિત્ત બની ગયેલો હું તમને પૂછું છું કે મારું જે નિશ્ચિત શ્રેય હોય તે મને સમજાવો ! હું તમારો શિષ્ય છું, માટે તમારે શરણે આવેલા મને મને બોધ કરો. ॥૭॥

ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્ યચ્છોકમુચ્છોષણમિન્દ્રિયાણામ્ ।
અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં રાજ્યં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥૮॥

પૃથ્વી ઉપરનું શત્રુરહિત અને સમૃદ્ધિવાળું સમગ્ર રાજ્ય પામીને, અગર તો દેવોનું સ્વામિત્વ પામીને પણ ઈન્દ્રિયોને સર્વથા શોષણ

કરનારો મારો શોક નાશ કરે એવું કોઈપણ વસ્તુ અગર સાધન મારા જોવામાં નથીજ આવતું. ॥૮॥

સંજય ઉવાચ ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

સંજય કહે છે = આ પ્રમાણે ગુડાકેશ-અર્જુન હૃષીકેશ-ભગવાનને કહીને હે પરન્તપ ! “હું યુદ્ધ નહિજ કરું” એમ છેવટમાં ગોવિન્દ-ભગવાનને કહી દઈને પછી મૌનજ બની ગયો. ॥૯॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥१०॥

હે ભારત ! ધૃતરાષ્ટ્ર ! બન્ને સેનાઓના મધ્યેજ આ પ્રમાણે ખેદ પામતા તે અર્જુન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન હસતા હસતા જ એમ કહેવા લાગ્યા. ॥૧૦॥

શ્રી ભગવાનુવાચ ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पाण्डिताः ॥११॥

ભગવાન કહે છે = નહિ શોક કરવા લાયકનો તું અનુશોક કરે છે. અને વળી બુદ્ધિવાદની વાતો બોલે છે. કેમ કે પંડિતો-જ્ઞાનીજનો મરેલાઓનો તેમજ જીવતાઓનો પણ, અથવા દેહનો કે આત્માનો પણ અનુશોક કરતાજ નથી. ॥૧૧॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

હું ક્યારેય ન હતો એમ નહિ, તું પણ ક્યારેય ન હતો એમ નહિ, તેમજ આ બધા રાજાઓ પણ ન હતા એમ નહિ. અર્થાત્ હું, તું અને આ સઘળા પણ પૂર્વે હતાજ. ।

વળી આપણે બધાય હવે પછીના સમયમાં પણ નહિ હોઈએ એમ તો નહિજ, અર્થાત્ હોઈશુંજ. ॥૧૨॥

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥૧૩॥

દેહી-જીવાત્માને આ દેહમાંજ જેમ કુમારાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા, અનુક્રમે બદલાયા કરે છે, તેજ પ્રમાણે આગળ બીજા-બીજા દેહની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. માટે એમ જાણીને ધીર પુરૂષ તેમાં મોહ નથી પામતો. ॥૧૩॥

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌન્તેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષ્વ ભારત ॥૧૪॥

હે કુન્તીપુત્ર-અર્જુન! શબ્દાદિક વિષયોના સ્પર્શો તો શીત-ઉષ્ણ, સારા-નરસા હોઈને સુખ-દુઃખને આપનારા છે. અને તેય આગમન-ગમન સ્વભાવના હોવાથી અસ્થિર નાશવંત છે, માટે હે ભારત! તેને તું સહન કર. ॥૧૪॥

યં હિ ન વ્યથયન્ત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ।

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥૧૫॥

હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ-અર્જુન! સુખ-દુઃખ જેને સમાન થઈ ગયાં છે, એવા જે ધીર આત્મદર્શી પુરૂષને એ વિષયો વ્યથા-ઉદ્વેગ નથી પમાડતા તે પુરૂષ અમૃતત્વ મુક્તિને માટે કલ્યાય છે - યોગ્ય થાય છે. ॥૧૫॥

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ વૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥૧૬॥

અસત્ પદાર્થનો સદ્ભાવ નથી અને સત્-વસ્તુનો અસદ્ભાવ નથી. આ સત્-અસત્ એ બન્નેનો પણ ખરો સાર-નિર્ણય તો તત્ત્વદર્શી મહાત્માઓએ જાણેલો છે. ॥૧૬॥

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥૧૭॥

તે સત્-વસ્તુ આત્મતત્ત્વ તો અવિનાશી છે એમ તું જાણ. કે જેનાથી આ સઘળું વિશ્વ અથવા આ આખું શરીર વ્યાપ્ત છે. અને એ વિકારશૂન્ય આત્મતત્ત્વનો વિનાશ કરવા કોઈ પણ સમર્થ નથી. ॥૧૭॥

અન્તવન્ત ઝમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનિશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્દુઃખસ્વ ભારત ॥૧૮॥

નિત્ય-નિરન્તર સદ્ભાવવાળો, નાશ નહિ પામનારો અને અપ્રમેય-સર્વ પ્રમાણોથી પણ નિર્ણય ન કરી શકાય એવા શરીરધારી

આત્માના આ ભૂત ભવિષ્યમાં થનારા દેહો અન્તવાળા-નાશવન્ત છે, માટે હે ભારત!-અર્જુન! એ બધાનો શોક મુકીને તું યુદ્ધ કર. ॥૧૮॥

ય એનં વેત્તિ હન્તારં યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ।

ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હન્તિ ન હન્યતે ॥૧૯॥

જે આ આત્માને હણનારો એમ જાણે છે, તેમજ જે એને બીજાથી હણાયેલો માને છે. તે બન્ને કાંઈ સમઝતાજ નથી. કેમ કે આ આત્મા કોઈને હણતોય નથી, તેમ બીજા કોઈથી પોતે હણાતો પણ નથી. ॥૧૯॥ ન જાયતે પ્રિયતે વા કદાચિ ત્રાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ । અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૨૦॥

આ-જીવાત્મા કદી ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમજ-તે ક્યારેય મરતો પણ નથી. તેમ સૃષ્ટિ-સમયમાં ઉત્પન્ન થઈને પાછો પ્રલય સમયમાં નહિ હોય એમ પણ નહિ. કેમ કે આ આત્મા અજ, નિત્ય, સદાય એક રૂપ અને પુરાતન છે. અને તેથીજ તો શરીર હણાતાં પણ-એ હણાતો નથી. ॥૨૦॥

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્ ॥૨૧॥

હે પાર્થ! એ આત્માને જે પુરૂષ અજ, અવ્યય, નિત્ય-સિદ્ધ અને અવિનાશી જાણે છે, તો તે પુરૂષ કોને કેવી રીતે હણે છે? અથવા તો હણાવે છે? ॥૨૧॥

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ । તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥

જેમ માણસ પોતે જીનાં વસ્ત્રોને ત્યાગ કરી દઈને બીજાં નવાં ધારણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે દેહી-જીવાત્મા જીર્ણ થયેલાં ચાલુ શરીરોનો ત્યાગ કરી બીજાં નવાં નવાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે. ॥૨૨॥

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં હદતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥૨૩॥

એ આત્માને શસ્ત્રો છેદતાં નથી, એ આત્માને અગ્નિ બાળતો નથી, એને જળ પણ કહોવરાવતાં નથી, તેમ વાયુ પણ એને સુકવતો નથી. ॥૨૩॥

અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચ્લોઽયં સનાતનઃ ॥૨૪॥

આ આત્મા છેદી શકાય નહિ, બાળી શકાય નહિ, કહોવરાવી શકાય નહિ, તેમ સુકાવી શકાય નહિ એવો છે. વળી-એ આત્મા નિત્ય, સર્વ શરીરમાં પ્રવેશ કરનારો, સ્થિર સ્વભાવનો, અચળ અને સદાય એકરૂપે રહેવાવાળો છે. ॥૨૪॥

અવ્યક્તોઽયમચિન્ત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥૨૫॥

એ આત્મા ઈન્દ્રિયોથી ન જણાય એવો, અન્તઃકરણથી ન વિચારાય એવો અને શસ્ત્રાદિકથી વિકાર ન પમાડાય એવો કહેવાય છે, માટે એ આત્માને એવો જાણી સમજીને તારે એનો અનુશોક કરવો યોગ્ય નથી. ॥૨૫॥

અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ।

તથાપિ ત્વં મહાબાહો નૈવં શોચિતુમર્હસિ ॥૨૫॥

હવે એ આત્માને તું શરીરના જન્મ સાથે સદાય જન્મ પામનારો એવો માનતો હોય, અથવા તો શરીરના મરણ સાથે સદાય મરણ પામનારો એવો માનતો હોય, તો પણ હે મહાબાહુ-અર્જુન ! તારે એનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ॥૨૬॥

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૨૭॥

કારણ કે - જન્મ પામેલાનું મૃત્યુ નિશ્ચિત જ છે અને મરેલાનો જન્મ પણ નિશ્ચિત જ છે, માટે અપરિહાર્ય-અવશ્ય બનવાના અર્થમાં તું શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ॥૨૭॥

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥૨૮॥

હે ભારત ! અર્જુન ! સર્વભૂત-પ્રાણીમાત્ર આદિભાગમાં અવ્યક્તરૂપેજ હોય છે, ફક્ત વચલી અવસ્થામાં વ્યક્ત થઈને આખરે પાછાં અવ્યક્તમાંજ લય પામનારાં છે, તો પછી તેમાં શો શોક કરવો ? ॥૨૮॥

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।

આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિશ્રુત્વાયેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥૨૯॥

એ આત્માને કોઈક આશ્ચર્ય જેવોજ જુએ છે, તેમજ વળી બીજો કોઈક તો એને આશ્ચર્ય જેવોજ કહી બતાવે છે. વળી બીજો સાંભળનારો પણ એને આશ્ચર્યની પેઠેજ શ્રવણ કરે છે. આ પ્રમાણે શ્રવણાદિક કરીને પણ એને ખરી રીતે તો કોઈજ જાણતો નથી. ॥૨૯॥

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૩૦॥

વળી હે ભારત ! અર્જુન ! સર્વના દેહમાં પહેલો આ દેહી-જીવાત્મા સદાય અવધ્યજ છે, માટે સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્ર તારે શોક કરવા યોગ્ય નથી. ॥૩૦॥

સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકામ્પિતુમર્હસિ ।

ધર્મ્યાદ્ધિ યુદ્ધચ્છ્રેયોઽન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે ॥૩૧॥

વળી- તારે સ્વધર્મનો પણ વિચાર કરીને આ યુદ્ધમાંથી ચલાયમાન થવું યોગ્ય નથી, કારણ કે ધર્મપ્રાપ્ત ક્ષત્રિયધર્માનુરૂપ યુદ્ધકરતાં બીજાં કોઈ પણ શ્રેય-શ્રેષ્ઠ કર્મ ક્ષત્રિયોને માટે છેજ નહિ. ॥૩૧॥

યદૃચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારપાવૃતમ્ ।

સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભન્તે યુદ્ધમીદૃશમ્ ॥૩૨॥

દૈવ ઈચ્છાથી અનાયાસેજ પ્રાપ્ત થયેલું, ખુલ્લા બારણાના સ્વર્ગદ્વાર જેવું, આવું ધર્મયુદ્ધ તો હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! તારા જેવા સુખી-ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયોજ પામે છે. ॥૩૨॥

અથ ચેત્ત્વમિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિષ્યસિ ।

તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૩॥

માટે હવે જો તું આ ધર્મયુદ્ધ નહિ કરે તો તેથી સ્વધર્મનો અને કીર્તિનો નાશ કરીને કેવળ પાપનેજ પામીશ. ॥૩૩॥

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથય્યન્તિ તેઽવ્યયામ્ ।

સમ્ભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મળાદતિચ્યતે ॥૩૪॥

વળી મનુષ્યો તારી ઘણા લાંબા કાળ સુધી અપકીર્તિ ગાયા કરશે.

અને સર્વ સન્માનનીય પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષને અપકીર્તિ એ તો મરણ કરતાં પણ અધિક દુઃખદાયી છે. ॥૩૪॥

ભયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યન્તે ત્વાં મહારથાઃ ।

યેષાં ચ ત્વં बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ।૩૫।

અને આ બધા મહારથીઓ તને ભયથીજ યુદ્ધમાંથી પાછો હઠી ગયો એમ માનશે. અને એમ થવાથી જેમની આગળ તારું બહુ માન છે તેમની આગળ તારી બહુજ હલકાઈ થઈ જશે. ॥૩૫॥

आवाच्यवादांश्च बहुन्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥૩૬।

તેમજ-તારા શત્રુઓ તારા સામર્થ્યને નિન્દતાં તારે માટે ન બોલાય તેવા બહુજ ખરાબ શબ્દો બોલશે, તો તેથી બીજું કયું મોટું દુઃખ છે? ॥૩૬॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥૩૭॥

તેમ છતાં આ યુદ્ધમાં જો તું હણાયો તો સ્વર્ગ-સુખ પામીશ અને જીતીને તો પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય ભોગવવાનું છેજ. માટે હે કુન્તીપુત્ર-અર્જુન! તું યુદ્ધ માટે કૃતનિશ્ચય થઈ ઉઠ! સાવધાન થઈ જા. ॥૩૭॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥૩૮॥

અને સુખ-દુઃખ સમાન કરીને-માનીને, તેમજ લાભ-અલાભ, જય-પરાજય, એ બધામાં સમતા રાખીને તે પછીજ યુદ્ધ માટે જોડાઈ જા! એમ કરવાથી તને પાપ નહિ લાગે. ॥૩૮॥

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥૩૯॥

હે પાર્થ! આ તને સાંખ્ય-યોગમાં વર્તવાની બુદ્ધિ કહી, હવે યોગમાં કર્મ-યોગમાં તો આ કહું છું તે બુદ્ધિ સાંભળ? જે બુદ્ધિએ યુક્ત વર્તવાથી કર્મથી થતા બન્ધને તું સર્વ પ્રકારથી ટાળી શકીશ. ॥૩૯॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥૪૦॥

આ બુદ્ધિયુક્ત કર્મયોગમાં આરંભેલાનો નાશ નથી થતો, તેમ અપૂર્ણ રહેવામાં પ્રત્યવાય પણ નથી લાગતો. આ ધર્મનું સ્વલ્પ આચરણ પણ મોટા ભયથી રક્ષા કરે છે. ॥૪૦॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥૪૧॥

હે કુરૂનન્દન! કર્મયોગરૂપ શ્રેયોમાર્ગમાં નિશ્ચયાત્મક એકજ-એક પ્રકારનીજ બુદ્ધિ છે. અને વિવિધ કર્મના ફળભેદને લીધે અનન્ત પ્રકારે વહેંચાયેલી બહુ શાખાવાળી બુદ્ધિઓ તો અનિશ્ચિત શ્રેયોમાર્ગવાળાઓનીજ છે. ॥૪૧॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥૪૨॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥૪૩॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥૪૪॥

વેદમાં કહેલા ફળવાદમાંજ સર્વસ્વ માનનારા અને તે સિવાયનું બીજું કોઈ અધિક સુખ છેજ નહિ એમ બોલનારા, વિષયોમાંજ આસક્ત ચિત્તવાળા અને તેથીજ સ્વર્ગનેજ પરમ સાધ્ય માનનારા, એવા અવિદ્વાન્-મૂર્ખજનો જન્મ-કર્મની પરમ્પરા રૂપ ફળનેજ આપનારી અને ભોગ-ઐશ્વર્યને ઉદ્દેશીને પ્રવર્તેલી એવી કર્મકલાપના બહોળા વિસ્તારવાળી જે આ પુષ્પિતા- ફળ વિનાનાં કેવળ પુષ્પમાત્રનીજ શોભાની માફક આપાતરમ્ય જણાતી મોહક વાણી બોલે છે. એવા ભોગ ઐશ્વર્યમાં અત્યન્ત આસક્ત થયેલા અને તે વિષયાસક્તિને લીધેજ જેમની બુદ્ધિ વિષયો તરફ હરાઈ ખેંચાઈ ગઈ છે. તે પુરૂષોની બુદ્ધિ સમાધિમાં એક નિશ્ચયવાળી થઈને સ્થિરતા પામતી નથી. ॥૪૨-૪૪॥

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિષ્ઠૈગુણ્યો ભવાર્જુન ।
 નિર્દન્દ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્૪૫।
 હે અર્જુન ! વેદો સઘળા ત્રિગુણમય સંસારને ઉદેશીને પ્રવર્તેલા
 છે, માટે તું તો ત્રિગુણ મિશ્રિત ભાવથી રહિત થઈ જા ! અને
 અખંડપણે સદાય સત્ત્વ-ગુણમાં રહેનારો જ્ઞાની થઈને સુખ-દુઃખ,
 શોક-મોહ, વિગેરે રાજસ-તામસ ભાવોથી રહિત થા ! અને યોગ-
 ક્ષેમની પણ ચિન્તાથી રહિત થઈ જા ! ॥૪૫॥

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સમ્પ્લુતોદકે ।
 તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥૪૬॥
 ચોતરફ ઉછળતા ખૂબ જળથી છલો-છલ ભરેલા મોટા
 જળાશયમાં પણ સ્નાન-પાનાદિક કરવામાં જેટલું પ્રયોજન મનાય
 છે, તેટલુંજ પ્રયોજન કે ફળ બ્રહ્મ જાણનાર વિજ્ઞાનસમ્પન્ન મનુષ્યને
 સર્વ વેદોમાં રહેલું છે. ॥૪૬॥

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।
 મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સજ્ઞોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥૪૭॥
 તારે કર્મમાંજ-કર્મ કરવામાંજ અધિકાર છે, પરન્તુ-ફળોમાં
 ક્યારેય પણ અધિકાર નથી. માટે અભિમાનને લીધે કર્મના ફળમાં
 તું કારણભૂત ન થા ! તેમ કર્મ ન કરવામાં છોડી દેવામાં પણ તને
 ઈચ્છા અગર આસક્તિ ન થાઓ ! ॥૪૭॥

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સજ્ઞં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।
 સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૪૮॥
 હે ધનંજય ! સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ રૂપ લાભ-અલાભમાં સમાન ભાવ
 રાખીને, સંગ ઈચ્છા કે આસક્તિ છોડી દઈને યોગમાં વર્તવાપૂર્વક
 દરેક કર્મ કરો ! અહીંઆં સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમતા રાખવી-માનવી
 એજ યોગ કહેલો છે. ॥૪૮॥

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ।
 બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥૪૯॥
 હે ધનંજય ! બુદ્ધિયોગ કરતાં કેવળ કર્મ ઘણુંજ હલકું-તિચ્છ
 છે. માટે તું બુદ્ધિમાં સમતારૂપ બુદ્ધિયોગમાં સ્થિરતા પામવાની

ઈચ્છા રાખ ! કેમ કે ફળમાં હેતુભૂત થઈને કર્મ કરનારા મનુષ્યો તો
 કૃપણ-કંગાલ જેવાજ છે. ॥૪૯॥

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભે સુકૃતદુષ્કૃત્ ।
 તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥૫૦॥
 બુદ્ધિયોગમાં સ્થિરતા પામેલો પુરુષ આ લોકમાંજ સુકૃત અને
 દુષ્કૃત એ બંનેનો ત્યાગ કરી દે છે, માટે તું પણ યોગને માટે
 બુદ્ધિયોગમાં સ્થિરતા પામવાને માટે પ્રયત્ન કર ! કારણ કે બુદ્ધિયોગ
 એજ કર્મ કરવામાં ચતુરાઈ-ડહાપણ છે. ॥૫૦॥

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।
 જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્ ॥૫૧॥
 સમત્વરૂપ બુદ્ધિયોગ પામેલા મહાજ્ઞાની પુરુષો કર્મથી થતા
 ફળનો ત્યાગ કરીને ત્યાગ કરવાથી જન્મ વિગેરે વિકારોથી
 વિનિર્મુક્ત થઈને સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત પરમ પદને-ભગવદ્દામને
 પામે છે. ॥૫૧॥

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિષ્યતિ ।
 તદા ગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥
 જ્યારે તારી બુદ્ધિ આત્મા-અનાત્માના અવિવેકરૂપ મોહથી
 અજ્ઞાનથી થતી કલુષતાને સર્વથા તરી જશે ત્યારેજ સાંભળવા લાયક
 અને સાંભળેલાં એ સર્વનો તને વૈરાગ્ય ઉદાસીનતા આવશે. ॥૫૨॥

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।
 સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥૫૩॥
 વિવિધ અભિપ્રાયનાં શાસ્ત્રવાક્યોના શ્રવણથી વિવિધ પ્રકારે
 ભેદાઈ ગયેલી તારી અસ્થિર બુદ્ધિ જ્યારે નિશ્ચળ થઈને સમાધિમાં
 સ્થિરતા પામશે ત્યારેજ તું સમત્વરૂપ બુદ્ધિયોગને પામીશ. ॥૫૩॥

અર્જુન ઉવાચ ।

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।
 સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥૫૪॥
 અર્જુન પૂછે છે = હે કેશવ ! સમાધિનિષ્ઠ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષની
 ભાષા-બોલી કેવી હોય છે ? અથવા એને કેવા શબ્દોથી કહેવામાં

બોલાવવામાં આવે છે ? સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરૂષ શું બોલે છે ? એ કેમ બેસે છે ? અને કેમ હરે-ફરે છે ? એ મને કહો ! ॥૫૪॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્યાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥૫૫॥

શ્રી ભગવાન કહે છે = હે પાર્થ ! સાધક જ્યારે મનમાં રહેલા સર્વ કામ વિષયેચ્છાઓનો ત્યાગ કરે છે અને પરમેશ્વરમાંજ અથવા આત્મસ્વરૂપમાંજ શુદ્ધ ભાવથી જોડેલા મનથી સન્તુષ્ટ રહે છે, ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ॥૫૫॥

દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥૫૬॥

દુઃખોના પ્રસંગોમાં જેનું ચિત્ત ઉદ્વેગ નથી પામતું અને સુખોમાં પણ જેને સ્પૃહા ટળી ગઈ છે. અને તેથીજ રાગ, ભય અને ક્રોધ વિગેરે માનસિક વિકારોથી જે રહિત થયોલો છે. એવો મનનશીલ પુરૂષ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ॥૫૬॥

યઃ સર્વત્રાનભિસેહસ્તત્તત્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૭॥

જે સર્વત્ર સર્વથા નિઃસ્નેહ થયેલો છે. અને તે તે શુભ-અશુભ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં નથી અભિનંદન કરતો, કે નથી દ્વેષ કરતો, તે પુરૂષની પણ પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત સ્થિર થઈ એમ જાણવું. ॥૫૭॥

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૮॥

આ સાધક યોગી જ્યારે પોતાનાં ઈન્દ્રિયોને કૂર્મ-કાચબો જેમ પોતાના અવયવોને સર્વથા સંકેલી લે છે, એજ પ્રમાણે તે તે ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી પાછાં ખેંચીને સ્વવશમાં રાખે છે, ત્યારે તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત-સ્થિર જાણવી. ॥૫૮॥

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જ રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥૫૯॥

જો કે નિરાહાર મનુષ્યના વિષયો ઘણું કરીને નિવૃત્ત થાય છે, પણ તેમાં રસ-આસક્તિ તો રહે છેજ. અને તે આસક્તિ-વાસના તો પરં-પરમાત્મસ્વરૂપનો અથવા આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયેજ નિવૃત્તિ પામે છે. ॥૫૯॥

યતતો હ્યપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસભં મનઃ ॥૬૦॥

હે કૌન્તેય ! વારંવાર પ્રયત્ન કરતા એવાય પણ વિદ્વાન-વિવેકશીલ પુરૂષના મનને અતિ બળવાન ઈન્દ્રિયો વિષયો તરફ બળાત્કારે ખેંચી જાય છે. ॥૬૦॥

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

માટે તે સર્વ ઈન્દ્રિયોને સમ્યક્ પ્રકારે નિયમમાં રાખીને બુદ્ધિયોગયુક્ત થઈને મદેકપર વર્તે છે અને તેમ થવાથી જેનાં ઈન્દ્રિયો સ્વવશમાં રહે છે, તે પુરૂષની પ્રજ્ઞા મારા સ્વરૂપમાં સ્થિરતા પામેલી જાણવી. ॥૬૧॥

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સજ્ઞસ્તેષૂપજાયતે ।

સજ્ઞાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સમ્મોહઃ સમ્મોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥૬૩॥

(હવે- તેમ નહિ કરનારને અનર્થાપત્તિ જણાવે છે)

પુરૂષને વિષયોનું ચિન્તવન-સ્મરણ કરતાં તેમાં સંગ-આસક્તિ થઈ આવે છે, આસક્તિમાંથી કામ-આતુરતા થાય છે અને તેમાંથી તે વિષયમાં આડે આવનાર ઉપર ક્રોધ થાય છે. ક્રોધમાંથી સંમોહ-કાર્યકાર્યના અવિવેકરૂપ ગાઢ અજ્ઞાન પ્રસરે છે. અને સંમોહથી પછી સ્મૃતિવિભ્રમ, સ્મૃતિભ્રંશથી પછી બુદ્ધિનાશ અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી પુરૂષાર્થથી ભ્રષ્ટ થઈને આખરે મોક્ષમાર્ગથી પણ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે.

॥૬૨-૬૩॥

રાગદ્વેષવિયુક્તૈ સ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥૬૪॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।
પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥૬૫॥
(હવે-બુદ્ધિ સ્થિર કરવાનો ઉપાય કહે છે)

વશ વર્તે છે મન જેનું એવો સાધક પુરૂષ પ્રિય-અપ્રિય વસ્તુમાં રાગ-દ્વેષથી રહિત માટેજ સ્વવશમાં વર્તનારાં એવાં ઈન્દ્રિયોથી વિષયોનું સેવન કરતાં મનની પ્રસન્નતા-નિર્મળતા પામે છે. અને મનની પ્રસન્નતા-નિર્મળતા પ્રાપ્ત થતાં સર્વ દુઃખની હાનિ એને આપો-આપ થઈ જાય છે અને પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ તુરંતજ પરમાત્મસ્વરૂપમાં સર્વથા સ્થિરતા પામે છે. ॥૬૪-૬૫॥

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।
ન ચાભાવયતઃ શાન્તિરશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥૬૬॥
ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોઽનુ વિધીયતે ।
તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમિવામ્ભસિ ॥૬૭॥
એજ વાત વ્યતિરેક-ભાવથી કહી બતાવે છે-

અયુક્તને-અન્તઃકરણ વશ નહિ કરનારને, બુદ્ધિ-સ્થિર બુદ્ધિ થતી નથી, તેમ અયુક્ત પુરૂષને પરમાત્મસ્વરૂપમાં ભાવના-સ્નેહપૂર્વક મનની સ્થિરતા પણ થતી નથી. માટે ભાવનાશૂન્ય પુરૂષને શાન્તિ પણ મળતી નથી અને એવા અશાન્તને સુખ તો મળેજ ક્યાંથી ? કેમકે-વિષયોમાં સ્વદ્યુષ્ટથી ફરનારાં ઈન્દ્રિયોની પાછળ જે પોતાના મનને જવા દે છે, તો તે મન એ પુરૂષની બુદ્ધિને વિપરીત વાયુ જળમાં ફરતા વહાણનેજ જેમ, એમ અવળે માર્ગે ખેંચી જાય છે. ॥૬૬-૬૭॥

તસ્માદ્યસ્ય મહાબાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ।
ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૮॥
માટે હે મહાબાહો ! જેનાં ઈન્દ્રિયો ઈન્દ્રિયોના અર્થરૂપ વિષયો થકી સર્વ પ્રકારે નિગ્રહ કરીને સ્વવશમાં રાખેલાં હોય છે, તે પુરૂષનીજ પ્રજ્ઞા પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા પામેલી જાણવી. ॥૬૮॥

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।
યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥૬૯॥
હવે- જ્ઞાની-અજ્ઞાનીનો સ્થિતિભેદ કહી બતાવે છે.

સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રની જે રાત્રિ અજ્ઞાનરૂપ અન્ધકારમય છે, તેમાં સંયમી-જ્ઞાની પુરૂષ જાગે છે-જાણપણે યુક્ત વર્તે છે. અને જેમાં ભૂત-પ્રાણીમાત્ર જાગે છે-સાવધાન વર્તે છે, તે આત્મદર્શી મનનશીલ સંયમી પુરૂષની રાત્રિ છે. ॥૬૯॥

આપૂર્વમાણમચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશાન્તિ યદ્વત્ ।
તદ્વત્કામા યં પ્રવિશાન્તિ સર્વે સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામાકામી ॥૭૦॥
ચોતરફથી ઘણું પાણી ભરાવા છતાં પણ અતૂટ મર્યાદાવાળા સમુદ્રમાં અનેક નદી-નાળાંનું જળ જેમ આપો-આપ ભરાય છે, તેજ પ્રમાણે સર્વ કામનાઓ-વિષયો આપો-આપ જેમાં પ્રવેશ કરે છે, તે પુરૂષજ શાન્તિ પામે છે, પણ વિષયોને જે પોતે ઈચ્છે છે તેને તો શાન્તિ મળતીજ નથી. ॥૭૦॥

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્યુમાંશ્ચરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।
નિર્મમો નિરહઙ્કારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥૭૧॥
માટે જે પુરૂષ સર્વ વિષયોને દૂરથીજ ત્યાગ કરીને નિઃસ્પૃહ થકો વિચરે છે અને નિમત્વ થઈને દેહમાંથી પણ જેને અહંભાવ ટળી જાય છે, તેજ પુરૂષ ખરી શાન્તિને અનુભવે છે. ॥૭૧॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२॥
હે પાર્થ ! આ મેં કહી એ બ્રાહ્મી સ્થિતિ જાણ ! આ સ્થિતિ પામીને-પામ્યા પછી કોઈ મોહમાં ફસાતો નથી. વળી આ સ્થિતિમાં અન્તકાળે પણ રહેવાય તોય બ્રહ્મનિર્વાણ-જન્મમૃત્યુથી રહિત સ્થિતિરૂપ કેવલ્ય મુક્તિ મળે છે. (એવો આ બ્રાહ્મી સ્થિતિનો મહિમા છે.) ॥૭૨॥

ॐ तत्सविति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥
ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે સાંખ્યયોગો નામ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥૨॥

ૐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ

અથ તૃતીયોઽધ્યાયઃ

અર્જુન ઉવાચ

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥૧॥

અર્જુન પૂછે છે = હે જનાર્દન-પ્રભુ! જો તમોએ કર્મ કરતાં બુદ્ધિ એજ શ્રેષ્ઠ માની હોય, તો હે કેશવ! આવા ઘોર યુદ્ધરૂપ કર્મને વિષે મને શા માટે પ્રેરો છો? ॥૧॥

વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિં મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥૨॥

આવા વ્યામિશ્ર-પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થવાળા વાક્યથી આપ મારી બુદ્ધિને મોહિત કરતા હો ને શું? એમ મને લાગે છે, માટે આપ નિશ્ચય કરીને મને એકજ વાત કહો! કે જેથી હું મારું શ્રેય સાધી શકું. ॥૨॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનઘ ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥૩॥

શ્રી ભગવાન કહે છે = હે નિષ્ઠાપ- અર્જુન! આ લોકમાં બે પ્રકારનીજ નિષ્ઠાઓ-જ્ઞાનયોગથી સાંખ્યોની-જ્ઞાનીઓની અને કર્મયોગથી યોગીઓની-કર્મયોગીઓની. એમ મેં પ્રથમથીજ કહી છે. ॥૩॥

ન કર્મણામનારમ્ભાન્નેષ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્નુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધં સમાધિગચ્છતિ ॥૪॥

વળી કર્મનો આદરજ ન કરે તેથી કાંઈ પુરુષ નૈષ્કર્મ્યને-જ્ઞાનયોગની સિદ્ધિને પામતો નથી, તેમ કર્મ સમૂળમાં છોડી દેવાથી પણ સિદ્ધિને-મોક્ષમાર્ગની સિદ્ધિને નથીજ પામતો. ॥૪॥

ન હિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।

કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥૫॥

કારણ કે કોઈ પણ મનુષ્ય-પ્રાણી ક્યારેય એક ક્ષણ વાર પણ કર્મ કર્યા સિવાયનો રહેતો નથી. પ્રકૃતિના ગુણો સર્વ પ્રાણીઓ પાસે પરવશતામાં રાખીને અવિરતપણે કર્મ કરાવે છેજ. ॥૫॥

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥૬॥

અને જે કર્મેન્દ્રિયોનો ઉપરથી સંયમ કરીને મનથી જો વિષયોનુંજ સ્મરણ કરતો વર્તે છે, તો તે મૂઢ બુદ્ધિવાળો માણસ મિથ્યાચાર-દાંભિકજ કહેવાય છે. ॥૬॥

યસ્તિવન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમ્ભતેઽર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥૭॥

પણ જે ઈન્દ્રિયોને મનથી નિયમમાં રાખીને કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મયોગનો આરંભ કરે છે. અને ફળમાં અનાસક્ત રહે છે, તો હે અર્જુન! તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ॥૭॥

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધયેદકર્મણઃ ॥૮॥

માટે તારું જાતિ- ગુણ પ્રમાણે નિયત થયેલું અવશ્ય વિહિત કર્મ કર. કારણ કે કર્મ નહિ કરવા કરતાં કર્મ કરવું એ ઘણે દરજ્જે સારું છે. અને એમ જો તું કર્મ છોડી દઈશ, તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ સિદ્ધ નહિજ થઈ શકે. ॥૮॥

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબન્ધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌન્તેય મુક્તસઙ્ગઃ સમાચર ॥૯॥

યજ્ઞને માટે કરતાં કર્મ સિવાયનાં બાકીનાં કર્મ કરવામાંજ આ સઘળો લોક કર્મથી બન્ધન પામનારો થાય છે. માટે હે કૌન્તેય! તું ફળમાં આસક્તિ છોડી દઈને કેવળ યજ્ઞને માટેજ કર્મ કરનારો થા. ॥૯॥

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિષ્ટકામધુક્ ॥૧૦॥

પૂર્વે સૃષ્ટિ- સમયમાંજ બ્રહ્માએ યજ્ઞોએ સહિત પ્રજાઓને સર્જીને કહ્યું કે આ યજ્ઞ કરવાથી તમે વૃદ્ધિ પામો! આ યજ્ઞજ તમારા ઈષ્ટ મનોરથો સિદ્ધ કરશે. ॥૧૦॥

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયન્તુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયન્તઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥૧૧૧॥

આ યજ્ઞથી તમે દેવોની સંભાવના કરો ! અને તે દેવો તમને સંભાવના કરીને વૃદ્ધિ પમાડે ! એમ પરસ્પર સંભાવના કરતાં તમે સર્વ પ્રજાઓ ઉત્તરોત્તર પરમ શ્રેય પામશો. ॥૧૧૧॥

ઈષ્ટાન્ભોગાન્હિ વો દેવા દાસ્યન્તે યજ્ઞભાવિતાઃ ।

તૈર્વદ્વાનપ્રદાયૈભ્યો યો ભુક્તે સ્તેન એવ સઃ ॥૧૧૨॥

યજ્ઞથી પ્રસન્ન થયેલા દેવો તમને ઈચ્છિત ભોગો આપશે. પરંતુ તે દેવોએ આપેલા ભોગોને તેમને આપ્યા સિવાય જે ભોગવે છે તે તો ચોરજ છે. ॥૧૧૨॥

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકિલ્બિષૈઃ ।

ભુંજતે તે ત્વઘં પાપા યે પચન્ત્યાત્મકારણાત્ ॥૧૧૩॥

યજ્ઞ કરતાં અવશેષ રહેલું અન્ન જમનારા સત્પુરુષો સર્વ પાપથી મુકાઈ જાય છે. અને જે પાપી જનો કેવળ પોતાનેજ માટે રાંધે છે - રાંધીને ખાય છે, તે તો કેવળ પાપનુંજ ભક્ષણ કરે છે. ॥૧૧૩॥

અન્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।

યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥૧૧૪॥

કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।

તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૧૫॥

ભૂત-પ્રાણીમાત્ર અન્નથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. અન્નની ઉત્પત્તિ પર્જન્યથી થાય છે. પર્જન્ય-મેઘ યજ્ઞથી થાય છે. અને તે યજ્ઞ ક્રિયાસાધ્ય હોવાથી કર્મથીજ તેનો સમુદ્ભવ સિદ્ધિ છે. કર્મ બ્રહ્મથી - કર્તાનું શરીર અને પ્રેરક વેદ એ બન્નેથી સિદ્ધ થાય છે. અને તે બ્રહ્મ અક્ષરસ્વરૂપ પરબ્રહ્મથીજ ઉદ્ભવેલું છે. માટે સર્વવ્યાપી પરબ્રહ્મ નિત્ય નિરન્તર યજ્ઞમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલુંજ છે. ॥૧૧૪-૧૧૫॥

એવં પ્રવર્તિતં ચક્રં નાનુવર્તયતીહ યઃ ।

અઘાયુરિન્દ્રિયારામો મોઘં પાર્થ સ જીવતિ ॥૧૧૬॥

આમ અનાદિ કાળથી આ લોકમાં ભગવાને પ્રવર્તાવેલા ચક્રને જે માણસ નથી અનુસરતો તે પુરુષ પાપરૂપ આયુષ્યવાળો અને

ઈન્દ્રિયારામ હોવાથી હે પાર્થ ! આ લોકમાં નિષ્ફળ જીવે છે. ॥૧૧૬॥

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥૧૧૭॥

નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।

ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥૧૧૮॥

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥૧૧૯॥

અને જે માણસ તો આત્મસ્વરૂપમાંજ પ્રીતિવાળો હોય અને આત્માનન્દમાંજ સદાય તૃપ્ત હોય અને આત્માનન્દના લાભથીજ સદાય સન્તુષ્ટ રહેતો હોય તે પુરુષને કાંઈ કરવાનું હોતું નથી.

કેમ કે - આ લોકમાં તેને કર્મ કરવાથી કાંઈ અર્થ-પ્રયોજન નથી હોતું, તેમ - ન કરવાથી કાંઈ અનર્થ જેવું પણ નથી હોતું, તેમ તેને તો સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રમાં કોઈ જાતનો અર્થસમ્બન્ધ પણ હોતો નથી.

માટે તું પણ ફળાસક્તિથી રહિત થઈને તારે કરવા યોગ્ય કર્મ કર્યા કર ! અને એમ આસક્તિએ રહિત થકો કર્મ કરતાં કરતાં પુરુષ પોતે પરને-આત્મસ્વરૂપને અથવા- પરમાત્મસ્વરૂપને પામે છે.

॥૧૧૭-૧૧૯॥

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥૧૨૦॥

પૂર્વે થયેલા જનકાદિક જ્ઞાનીઓ પણ કર્મથીજ સમ્પૂર્ણપણે સિદ્ધિને પામી ગયા છે. માટે લોકસંગ્રહને પણ જોતાં-વિચારતાં તારે કર્મ કરવું એજ યોગ્ય-સારું છે. ॥૧૨૦॥

યદ્યદાચરતિ શ્લેષ્ટસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥૧૨૧॥

શ્રેષ્ઠ માણસ જે જે જેવું જેવું આચરણ કરે છે, તે જોઈને બીજા સામાન્ય માણસ પણ તેજ તેવુંજ આચરણ કરે છે. અને તે શ્રેષ્ઠ માણસ જેને પ્રમાણ કરે છે, તેનેજ લોકો પણ અનુસરે છે. ॥૧૨૧॥

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।

નાનવાપ્તમવાપ્તવ્યં વર્ત એવ ચ કર્મણિ ॥૧૨૨॥

હે પૃથાપુત્ર-અર્જુન ! મારે આ સમગ્ર ત્રિલોકીમાં કાંઈ કરવા યોગ્ય કર્મ છેજ નહિ, તેમ કાંઈ નહિ પામેલું પણ નથી, તેમ કાંઈ પામવા જેવું પણ નથી, તો પણ હું કર્મમાં વર્તું છું જ. ॥૨૨॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥૨૩॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥૨૪॥

જો કદાચ હું કર્મ કરવામાં સાવધાન થકો ન વર્તું, તો હે પાર્થ ? સર્વ મનુષ્યો મારા માર્ગનેજ અનુસરે.

અને જો હું કર્મ ન કરું, તો આ સઘળા લોકો કર્મ- માર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય અને વર્ણસંકરનો કર્તા પણ હુંજ થાઉં અને એમ થવાથી આ સર્વ પ્રજાઓને અવળે માર્ગે પ્રવર્તાવીને નાશ કરનારો હુંજ થાઉં ॥૨૩-૨૪॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥૨૫॥

માટે હે ભારત ! અજ્ઞાની માણસો જેમ કર્મમાં આસક્ત થઈને કર્મ કરે છે, તેમ વિદ્વાન્ જ્ઞાની જ ન લોકોને સનમાર્ગે દોરવાને ઈચ્છતો થકો અનાસક્ત રહીને વિહિત કર્મ કર્યા કરે. ॥૨૫॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥૨૬॥

અને કર્મમાં જોડાયેલા અજ્ઞાની જનોને કર્મથી પડી જાય એવો બુદ્ધિભેદ ન ઉપજાવે, પરન્તુ પોતે સમગ્ર હોઈને બુદ્ધિયોગયુક્ત થઈને સર્વ કર્મનું સમ્યક્ રીતે આચરણ કરતો થકો સર્વ લોકોને તે કર્મમાર્ગમાં પ્રીતિ ઉપજાવે. ॥૨૬॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥૨૭॥

તત્ત્વવિત્તુ મહાવાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥૨૮॥

પ્રકૃતિના સત્વાદિક ગુણોને લીધેજ સર્વ કર્મો પ્રવર્તે છે એમ

નહિ સમજનારો અહંકારને લીધેજ વિમૂઢ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ એ સર્વ કર્મનો કર્તા હુંજ છું એમ માને છે- માનીને બન્ધાય છે. ।

અને હે મહાબાહો ! ગુણ-કર્મના વિભાગના તત્ત્વને જાણનારો જ્ઞાની જ ન તો પ્રકૃતિના ગુણો સત્વાદિક, ગુણોમાં-ગુણનાં પરિણામરૂપ કર્મોમાં પ્રવર્તે છે, એમ માનીને તેમાં અભિમાનથી બન્ધાતો નથી. ॥૨૭-૨૮॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविवो मन्वान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥૨૯॥

પ્રકૃતિના ગુણોથી સર્વથા મૂઢ બની ગયેલા માણસો ગુણથી પ્રવર્તતાં કર્મોને વિષે આસક્તિપૂર્વક જોડાય છે, તેવા કર્મનું રહસ્ય નહિ સમજનારા, મન્દ-બુદ્ધિના માણસોને, કર્મના તત્ત્વને યથાર્થ જાણનાર જ્ઞાની જ ન કર્મથી ચળાયમાન ન કરે. ॥૨૯॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥૩૦॥

માટે તું પણ સર્વ કર્મ સર્વેશ્વર એવા મારે વિષે અર્પણ કરીને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા પામેલા ચિત્ત વડે નિરાશી અને નિર્મમત્વ થઈને, તેમજ શોક- સન્તાપથી પણ રહિત થઈને યુદ્ધ કર ! ॥૩૦॥
યે મે મતમિદં નિત્યમનુતિષ્ઠન્તિ માનવાઃ ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ।૩૧॥

જે મનુષ્યો આ મારા મતને નિરન્તર અનુસરીને વર્તે છે, તેમજ આ મતમાં જે શ્રદ્ધાવાળા છે અને અસૂયા નથી કરતા, તે પણ શુભ- અશુભ કર્મ-બન્ધનથી મુકાય છે. ॥૩૧॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥૩૨॥

અને જે મનુષ્યો તો અભ્યસૂયા કરતા થકા આ મારા મતને નથી અનુસરતા, તેમને તો સર્વ જ્ઞાનમાં વિમૂઢ ભાવને પામેલા અને વિવેકશૂન્ય હોવાથી મોક્ષમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલા જાણવા. ॥૩૨॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥૩૩॥

આત્મા-અનાત્માના વિવેકને પામેલો જ્ઞાની જન પણ પોતાની પ્રકૃતિને અનુરૂપજ આચરણ કરે છે, માટે ભૂત-પ્રાણીમાત્ર પોત-પોતાની પ્રકૃતિનેજ અનુસરે છે, માટે શાસ્ત્રકૃત - -૧ - નિગ્રહ શું કરશે? ॥૩૩॥

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥૩૪॥

વિષયોમાં રાગ અને દ્વેષ વિભાગપૂર્વક વ્યવસ્થાથી રહેલાજ છે, માટે તે રાગદ્વેષના વશમાં ન સપડાવું, કારણકે - તે રાગ અને દ્વેષ એ બેજ આ પુરૂષના કટ્ટા વિરોધી છે. ॥૩૪॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥૩૫॥

સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરેલા પર ધર્મ કરતાં ન્યૂન ગુણવાળોય સ્વધર્મ શ્રેયને આપનારો છે. માટે સ્વધર્મમાં રહીને મરવું એ સાડું છે, પણ પર ધર્મ તો આખરે ભય ઉપજાવનારોજ થાય છે. ॥૩૫॥

अर्जुव उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्ण्य बलादिव नियोजितः ॥૩૬॥

અર્જુન પૂછે છે = હે વૃષ્ણિકુળનન્દન ! જ્ઞાનયોગમાં પ્રવર્તેલો આ પુરૂષ કોણે પ્રેર્યો થકો ઈચ્છા ન હોય તો પણ જેમ બળકારે પ્રેરાયેલો હોય તેમ પાપ-કર્મનું આચરણ કરે છે? ॥૩૬॥

श्रीभगवानुवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥૩૭॥

શ્રીભગવાન કહે છે = રજોગુણમાંથી સમુદ્ભવ જેનો છે એવો એ કામ અને એજ ક્રોધ મહાભૂખાળવો અને મહાપાપરૂપ છે, માટે એનેજ આ મોક્ષમાર્ગમાં મોટો શત્રુ જાણ! ॥૩૭॥

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥૩૮॥

ધૂમાડાથી જેમ અગ્નિ આવરણ પામે છે, દર્પણ જેમ મેલથી

મલિનતા પામે છે. અને વળી જેમ ઉલ્બથી ગર્ભ આવરણ પામેલો હોય છે, તેજ પ્રમાણે તે કામથી આ પ્રાણીમાત્ર આવરણ પામેલા છે. ॥૩૮॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥૩૯॥

હે કુન્તીપુત્ર-અર્જુન ! પૂરી ન શકાય એવા અને અગ્નિ જેવા અપારભક્ષી આ કામરૂપી નિરન્તરના શત્રુએ જ્ઞાનયોગમાં પ્રવર્તેલા જ્ઞાનીનું જ્ઞાન આવરી લીધેલું છે. ॥૩૯॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥૪૦॥

ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ, એ આ કામનું અધિષ્ઠાન-આશ્રયસ્થાન છે. અને એ સાધનોથી એ કામ દેહી-જીવાત્માને જ્ઞાન આવરી લઈને મોહ પમાડે છે. ॥૪૦॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥૪૧॥

માટે હે ભરતર્ષભ ! તું પ્રથમ એ ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં-વશમાં કરીને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને નાશ કરનારા એ મહાપાપરૂપ કામને સમૂળગો નાશ કરી નાખ ! ॥૪૧॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥૪૨॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥૪૩॥

(જ્ઞાનમાં વિરોધીઓમાં પણ એજ પ્રધાન છે એમ કહી બતાવે છે-) શરીરની અપેક્ષાએ ઈન્દ્રિયો પ્રધાન છે, ઈન્દ્રિયો કરતાં મન પ્રધાન છે. અને મન કરતાં તો બુદ્ધિ પ્રધાન છે. અને જે કામ છે તે તો સર્વથી પર જે બુદ્ધિ તે કરતાંય પર-પ્રધાન છે.

માટે હે મહાબાહો ! એ પ્રમાણે એ કામને બુદ્ધિથી પણ પર-બળવાન જાણીને પોતાના મનને બુદ્ધિરૂપી અંકુશથી દબાવીને એ કામરૂપી દુરાસદ શત્રુને સમૂળગોજ નાશ કરી નાખ ! ॥૪૨-૪૩॥

ૐતત્સવિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે કર્મયોગો નામ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥૩॥
ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે કર્મયોગો નામ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥૩॥
ૐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ

અથ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ

શ્રી ભગવાનુવાચ ।

ઈમં વિવસ્વતે યોગં પ્રોક્તવાનહમધ્યયમ્ ।
વિવસ્વાન્મનવે પ્રાહ મનુરિક્ષ્વાકવેઽબ્રવીત્ ॥૧॥
શ્રી ભગવાન કહે છે = ક્યારેય પણ ક્ષય નહિ પામનારો આ
અવિનાશી કર્મયોગનો માર્ગ મેં પૂર્વે સૂર્યદેવને કહ્યો હતો, તે પછી
સૂર્યદેવે પોતાના પુત્ર મનુને કહ્યો હતો. અને એ મનુએ સ્વપુત્ર
ઈક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો. ॥૧॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥२॥
આમ પરમ્પરાથી પ્રાપ્ત થતા આ કર્મયોગને પૂર્વેના સઘળા
રાજર્ષિઓ જાણતા હતા, પરંતુ ઘણા લાંબા કાળે કરીને તે કર્મયોગનો
માર્ગ હે શત્રુતાપન ? અર્જુન આ લોકમાં નષ્ટપ્રાય થઈ ગયો છે. ॥૨॥
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥
તે જ આ પુરાતન કર્મયોગનો માર્ગ મેં તને આજ હમણાં કહી
બતાવ્યો, કારણ કે તું મારો પરમ ભક્ત અને વળી મારો પ્રિય સખા
છે, માટે આ અતિ ઉત્તમ રહસ્યરૂપ કર્મયોગ મેં તને કહ્યો છે એમ
જાણ ॥૩॥

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥
અર્જુન પૂછે છે = આપનો જન્મ હમણાં વર્તમાન કાળમાં છે

અને વિવસ્વાનનો—સૂર્યદેવનો જન્મ તો પૂર્વે થયો હતો. તો એ હું
કેમ સમઝી શકું કે આપેજ પૂર્વે એ કર્મયોગ કહ્યો હતો ? ॥૪॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥५॥
શ્રી ભગવાન કહે છે = હે અર્જુન ! મારાં અને તારાં ઘણાંક
જન્મ વીતી ગયાં છે, તે સઘળાં જન્મને હું જાણું છું, પણ હે પરન્તપ
! તું નથી જાણતો. ॥૫॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥६॥

કેમ કે - હું તો **કર્મહીન** જન્મથી રહિત, સ્વરૂપ અને સ્વભાવથી
પણ વ્યયરહિત-અવિનાશીસ્વરૂપ ભૂત-પ્રાણીમાત્રનો નિયામક હોવા
છતાં પણ મારા પરમ વાત્સલ્યાદિક અસાધારણ સ્વભાવને
અનુસરીને મારી પોતાની ઈચ્છાથીજ પ્રગટ થાઉં છું. ॥૬॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

અને એ રીતે જ્યારે જ્યારે મેં પ્રવર્તાવેલા એકાન્તિક ધર્મની
ગ્લાનિ થાય છે અને અધર્મની ચઢતી-પ્રબળતા થાય છે, ત્યારે હું
મારા સ્વરૂપને સર્જું છું--આવિર્ભાવ પામું છું. ॥૭॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥

અને મારા ભક્ત એવા સાધુજનોના પરિત્રાણ-રક્ષણ માટે અને
તેમના દ્રોહી દુષ્કર્મી અસુરોના વિનાશ માટે તથા એકાન્તિક ધર્મના
સમ્યક્-સ્થાપન માટે હું યુગો યુગ અવતાર લઉં છું. ॥૮॥

जन्मकर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्याक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥

આ મારાં જન્મ અને કર્મ તેને દિવ્ય છે એમ જે તાત્ત્વિક ભાવથી
જાણે છે. તો તે પણ પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરીને ફરીથી જન્મ નથી
પામતો, પણ હે અર્જુન ! મનેજ પામે છે. ॥૯॥

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

બહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥૧૦॥

રાગ, ભય અને ક્રોધ વિગેરે વિકારોથી રહિત થયેલા, મારામાં અનન્ય ભાવથી એકચિત્ત થયેલા અને મનેજ આશરેલા એવા ઘણાક પુરૂષો મારા સ્વરૂપના પરમજ્ઞાનરૂપ તપથી પવિત્ર થઈને મારા સ્વરૂપને પામેલા છે. ॥૧૦॥

યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ ।

મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥૧૧॥

હે પાર્થ! જે મનુષ્યો મને જેવા જેવા ભાવથી ભજે છે, તેઓને હું પણ તેમજ ભજું છું--ફળદાનદ્વારા અનુકૂળ થાઉં છું, અને આખરે એ સર્વ મનુષ્યો મારા માર્ગનેજ અનુસરે છે--મુક્તિમાર્ગમાં આવે છે. ॥૧૧॥

કાઙ્ક્ષન્તઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજન્ત ઙ્હ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥૧૨॥

કરેલાં કર્મની ફળસિદ્ધિને ઈચ્છતા થકા આ લોકમાં જે મનુષ્યો દેવતાઓનું યજન-પૂજન કરે છે, તો તેમને આ માનુષ લોકમાં કર્મથી થનારી ફળસિદ્ધિ વહેલી પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૧૨॥

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વ્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

ગુણ-કર્મના વિભાગ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિક ચારેય વર્ણો મેં રચ્યા છે. માટે તેનો કર્તા પણ મને જાણ! અને કર્તા છતાં અકર્તા અવિકારી પણ મનેજ જાણ! ॥૧૩॥

ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા।

ઙ્હિતિ માં યોઽભજાનાતિ કર્મભિર્ન સ બદ્ધ્યતે ॥૧૪॥

કેમ કે મને કર્મો લેપ-આવરણ કરી શકતાં નથી, તેમ મને કર્મના ફળમાં સ્પૃહા પણ નથી. વળી-આમ મને જે જાણે છે તે પણ કર્મથી બન્ધાતો નથી. ॥૧૪॥

એવં જ્ઞાત્વા કૃતં કર્મ પૂર્વૈરપિ મુમુક્ષુભિઃ ।

કુરુ કર્મૈવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વૈઃ પૂર્વતરં કૃતમ્ ॥૧૫॥

પૂર્વે થયેલા મુમુક્ષુઓએ પણ એમ જાણી-સમજીને કર્મ કરેલાં છે, માટે તું પણ પૂર્વ કાળના પુરૂષોએ પરા-પૂર્વથી કરેલાં કર્મજ કર્યા કર! ॥૧૫॥

કિં કર્મ કિમકર્મેતિ કવયોઽપ્યત્ર મોહિતાઃ ।

તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽશુભાત્ ॥૧૬॥

કર્મ શું? અને અકર્મ શું? એ બાબતમાં મોટા મોટા કવિ-જ્ઞાનીઓ પણ મોહ પામી જાય છે. તો તે કર્મ હું તને કહી સમજાવીશ, કે જે જાણ્યા-સમજ્યા પછી કર્મના અશુભ બન્ધનથી તું મુકાઈ જઈશ. ॥૧૬॥

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥૧૭॥

કર્મની બાબતમાં પણ જાણવા જેવું છે. અને વિકર્મની એટલે વેદોક્ત વિવિધ કર્મની બાબતમાં પણ જાણવા જેવું છે. તેમજ અકર્મની બાબતમાં પણ જાણવા જેવું છે. કેમ કે કર્મની બાબત અતિ ગહન-વિચિત્ર ગુંચવણોથી ભરેલી છે. ॥૧૭॥

કર્મણ્યકર્મ યઃ પશ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સકર્મકૃત્ ॥૧૮॥

માટે કર્મમાં અકર્મ જે જુએ છે, અને અકર્મમાં કર્મ જે જુએ છે, તો તે જોનારો પુરૂષ સર્વ મનુષ્યોમાં બહુ બુદ્ધિમાન છે. અને તેજ યુક્ત-કર્મયોગયુક્ત છે. અને એજ સમગ્ર સત્કર્મ કરનારો છે. ॥૧૮॥

યસ્ય સર્વે સમારમ્ભાઃ કામસંકલ્પવિર્જિતાઃ ।

જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃ પણ્ડિતં બુધાઃ ॥૧૯॥

જે પુરૂષના સર્વ સમારંભો કામ-ઈચ્છા અને સંકલ્પે રહિત હોય છે. અને જેણે જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી સર્વ કર્મ ભસ્મસાત્ કરેલાં છે, તેવા જ્ઞાનસિદ્ધિ પામેલા કર્મયોગીને જ્ઞાનીજનો પંડિત એમ કહે છે. ॥૧૯॥

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસદ્ગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિન્ચિત્કરોતિ સઃ ॥૨૦॥

વળી કર્મફળમાં આસક્તિ છોડી દઈને સદાય સન્તુષ્ટ રહેનારો. અને સર્વાધાર પ્રભુ સિવાય બીજા કોઈમાં આશ્રય બુદ્ધિ નહિ રાખનારો એવો જ્ઞાની જન કર્મમાં પૂરે પૂરો પ્રવર્તેલો હોય તો પણ તે કાંઈ કરતોજ નથી એમ જાણવું. ॥૨૦॥

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્વિષમ્ ॥૨૧॥

ફળની ઈચ્છા વિનાનો, જેનું ચિત્ત આત્મસ્વરૂપમાંજ નિયત-સ્થિર કરેલું છે, અને સર્વ પરિગ્રહ-સંગ્રહની ઉપાધિ જેણે છોડી દીધી છે, એવો પુરૂષ કેવળ શરીરથીજ થતું કર્મ કરતો સતો પણ કોઈ પ્રકારના દોષને નથી પામતો. ॥૨૧॥

યદૃચ્છાલાભસન્તુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવદ્યતે ॥૨૨॥

દૈવ ઈચ્છાથી પ્રાપ્ત થતા લાભથી સદાય સન્તુષ્ટ રહેનારો, શોક-મોહાદિક દ્વન્દ્વને દબાવીને વર્તનારો, મત્સરે રહિત અને સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં પણ સમ ભાવ રાખનારો, આવો પુરૂષ કર્મ કરીને પણ બન્ધાતો નથી. ॥૨૨॥

ગતસદ્ગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥૨૩॥

આસક્તિએ રહિત, ફળેચ્છામાં મુક્ત ભાવે વર્તનારો, જ્ઞાનથી સ્થિરચિત્ત બનેલો અને યજ્ઞને-ભગવદ્દારાધનને માટે કર્મ કરનારો, એવા પુરૂષનું સમગ્ર કર્મ વિલીન ભાવને પામી જાય છે. ॥૨૩॥

બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ ।

બ્રહ્મૈવ તેન ગન્તવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥૨૪॥

અર્પણ કરવાનું સાધન તે પણ બ્રહ્મ, હોમવાનું દ્રવ્ય તે પણ બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં બ્રહ્માત્મક જ્ઞાનીએ હોમ્યું, એ રીતે સર્વમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિ રાખવાથી સર્વ કર્મ બ્રહ્મમાંજ અર્પણ કરનાર પુરૂષે બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મજ પામવા યોગ્ય છે. ॥૨૪॥

દૈવમોવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।

બ્રહ્માગ્નાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞૈવૈવોપજુહતિ ॥૨૫॥

બીજા કેટલાક કર્મયોગીઓ દેવસમ્બન્ધીજ યજ્ઞનું પર્યુપાસન કરે છે. બીજા કેટલાક બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં યજ્ઞસ્વરૂપ ભગવાનનું યજ્ઞથીજ હોમાર્યનરૂપ ઊપાસન કરે છે. ॥૨૫॥

શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહતિ ।

શબ્દાદીન્વિષયાનન્યે ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ॥૨૬॥

બીજા વળી શ્રોત્રાદિક ઈન્દ્રિયોને સંયમરૂપ અગ્નિમાં હોમે છે, બીજા કેટલાક શબ્દાદિક વિષયોને ઈન્દ્રિયોરૂપ અગ્નિમાં હોમે છે. ॥૨૬॥

સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગાગ્નૌ જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥૨૭॥

વળી બીજા કેટલાક જ્ઞાનથી સુપ્રકાશિત મનઃસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં સર્વ ઈન્દ્રિયકર્મો અને પ્રાણકર્મો પણ હોમે છે-મનઃસંયમદ્વારા સ્વવશમાં રાખે છે. ॥૨૭॥

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥૨૮॥

તીક્ષ્ણ વ્રતધારી સંયમશીલ યતિ-પુરૂષો કોઈક દ્રવ્યયજ્ઞ, કોઈક તપોયજ્ઞ, તથા કોઈક યોગયજ્ઞ, કોઈક સ્વાધ્યાયયજ્ઞ અને કોઈક જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા હોય છે. ॥૨૮॥

અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણેપાનં તથાપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥૨૯॥

કેટલાક પ્રાણને અપાનમાં હોમે છે, તથા બીજા કેટલાક અપાનને પ્રાણમાં હોમે છે. અને કેટલાક પ્રાણઅપાનની ગતિ રોકીને પ્રાણાયામપરાયણ વર્તનારા હોય છે. ॥૨૯॥

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહતિ ।

સર્વેપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥૩૦॥

વળી-બીજા કેટલાક નિયત-મિત આહારવાળા હોઈને પ્રાણોને પ્રાણોમાં હોમે છે. આ ઉપર કહ્યા એ સર્વે પણ યજ્ઞસ્વરૂપને જાણનારા-સમઝનારા છે. અને યજ્ઞથીજ ક્ષીણ થઈ ગયાં છે પાપ જેમનાં એવા છે. ॥૩૦॥

યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજો યાન્તિ બ્રહ્મા સનાતનમ્ ।
 નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥૩૧॥
 યજ્ઞનું શેષભૂત અમૃત જમનારા સનાતન બ્રહ્મને-સાક્ષાત્
 પરબ્રહ્મને પામે છે. અને યજ્ઞ નહિ કરનારાને હે કુરુસત્તમ ! આ
 લોકનુંજ સુખ નથી તો પરલોકનું-જન્માન્તરનું સુખ તો હોયજ ક્યાંથી
 ? ॥૩૧॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
 कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानिवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥
 આવા બહુપ્રકારના યજ્ઞો વેદના મુખમાં-વેદદ્વારા વિસ્તાર પામેલા
 છે. તે સર્વ યજ્ઞો કર્મથીજ સિદ્ધ થાય છે એમ તું જાણ ! અને એમ
 જાણીને-જાણવાથી તું સંસારના કર્મબન્ધનથી મુકાઈ જઈશ. ॥૩૨॥
 श्रेयान्द्रव्यमायाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञाः परंतप ।
 सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥
 અને હે પરન્તપ ! દ્રવ્યથી સિદ્ધ થતા યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ અતિ
 શ્રેષ્ઠ છે. કેમ કે હે પાર્થ ! સઘળું કર્મ સર્વ પ્રકારે જ્ઞાનમાંજ પરિસમાપ
 --૧-- થઈ જાય છે. ॥૩૩॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
 उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥
 યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાણ્ડવ ।
 येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥
 તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની જનો તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. અને તે તું
 પ્રણિપાત કરીને અનુક્રમે યથાસમય પ્રશ્ન પૂછવાથી અને તે
 મહાપુરુષોની સેવા-શુશ્રૂષા કરવાથી જાણજે.
 કે જે જ્ઞાનને જાણી સમઝીને હે પાંડુપુત્ર-અર્જુન ! તું ફરીથી આવો
 મોહ નહિ પામે. અને વળી-જે જ્ઞાનના પ્રભાવથી સર્વ ભૂતોને
 સમગ્રપણે આત્મસ્વરૂપમાં જોઈશ અને તે પછી તે બધુંય તું મારામાં
 જોઈશ. ॥૩૪-૩૫॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
 सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥३६॥

सर्व पाप करनाराओ करतां पण जो तું अधिक पाप करनारो
 હોઈશ, તો પણ તે સર્વ પાપરૂપ સમુદ્રને જ્ઞાનરૂપ નૌકાથી તું સુખેથી
 તરી જઈશ. ॥૩૬॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७॥
 હે અર્જુન ! સારી રીતે પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ જેમ કાષ્ટોને
 બાળીને ભસ્મ રૂપ કરી દે છે, તેજ પ્રમાણે સુદૃઢ થયેલો જ્ઞાનરૂપ
 અગ્નિ સર્વ કર્મજાળને બાળીને ભસ્મસાત્ કરી દે છે. ॥૩૭॥
 न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
 तत्त्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥
 આ લોકમાં જ્ઞાનને તુલ્ય બીજું કોઈ પદાર્થ પવિત્ર છેજ નહિ,
 અને તે વાત કાળે કરીને યોગથી સંસિદ્ધ થયેલો પુરુષ આત્મસ્વરૂપમાં
 પોતાની મેળેજ જાણે છે. ॥૩૮॥

श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
 ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥
 સારી પેઠે નિયમમાં રાખ્યાં છે ઈન્દ્રિયો જેણે અને શ્રદ્ધાવાન્ થઈને
 તત્પર થકો વર્તનારોજ પુરુષ આ જ્ઞાનને પામે છે. અને એવા જ્ઞાનને
 પામીને થોડાજ સમયમાં પરમ-સર્વોત્કૃષ્ટ શાન્તિને પામે છે. ॥૩૯॥
 अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
 नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥
 આવા જ્ઞાન સિવાયનો, ગુરુ અને શાસ્ત્રવાક્યમાં શ્રદ્ધા વિનાનો
 અને તેથીજ સંશયે યુક્ત મનવાળો પુરુષ નાશ પામે છે. અને સંશયે
 યુક્ત મનવાળા પુરુષને આ લોકેય નથી અને પરલોકેય નથી, તેમ
 તેને ક્યાંઈ સુખ પણ નથીજ. ॥૪૦॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
 आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥४१॥
 યોગથી-કર્મયોગથી પરમેશ્વરમાં જેણે પોતાનાં સઘળાં કર્મ
 અર્પણ કરેલાં છે અને તત્ત્વજ્ઞાનથી સમૂળ છેદાઈ ગયેલા છે સંશયો
 જેના એવા આત્મજ્ઞાનીને હે ધનંજય ? કર્મ બન્ધન કરતાં નથી. ॥૪૧॥

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥૪૨॥

માટે હે ભારત ! અજ્ઞાનથીજ સમુદ્રવ પામેલા મનમાં રહેલા એ સંશયને જ્ઞાનરૂપ તલવારથી તું તારી પોતાની મેળેજ છેદી નાખીને કર્મયોગનો આશ્રય કર ! અને યુદ્ધ માટે ઉઠ-તૈયાર થઈ જા ! ॥૪૨॥

ૐતત્સવિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે

શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગો નામ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥૪॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે કર્મસંન્યાસયોગો નામ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥૪॥

અથ પદ્મમોઽધ્યાયઃ

અર્જુન ઉવાચ ।

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥૧॥

અર્જુન પૂછે છે = હે કૃષ્ણ ! એક વાર કર્મનો સમૂળગો ત્યાગ કરવાનું કહો છો, વળી-ફરીથી પાછા કર્મ કરવાંજ એમ કર્મયોગ પણ કહો છો. તો એ બેમાંથી જે શ્રેષ્ઠ માર્ગ હોય તે મને સુનિશ્ચિતપણે કહો ! ॥૧॥

શ્રી ભગવાનુવાચ ।

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥૨॥

શ્રી ભગવાન કહે છે = કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બન્નેય નિશ્ચિતપણે શ્રેયનેજ કરનારા છે, તો પણ તે બેમાંથી કર્મસંન્યાસ કરતાંય કર્મયોગ વિશેષપણે ચઢીયાતો છે. ॥૨॥

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

નિર્વન્દ્વો હિ મહાવાહો સુખં બન્ધાત્પ્રમુચ્યતે ॥૩॥

જે કશાયનો દ્વેષ નથી કરતો તેમ કશાયની ઈચ્છા પણ નથી કરતો, તે પુરુષજ નિત્યસંન્યાસી છે એમ તેને જાણવો. અને હે મહાબાહો ! અર્જુન ! શોક-મોહદિક દ્વન્દ્વોથી રહિત થયેલોજ આ સંસારના બન્ધનથી સુખેથી-સહેલાઈથી મુકાઈ જાય છે. ॥૩॥

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પઞ્ડિતાઃ ।

એકમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગુભયોર્વિન્દતે ફલમ્ ॥૪॥

વળી સાંખ્ય-માર્ગ અને યોગ-માર્ગ એ બન્ને જૂદા છે એમ તો મૂર્ખાઓજ કહે છે, પણ કાંઈ પંડિતો એમ કહેતા નથી, કેમ કે - એ બેમાંથી એકને પણ સારી રીતે આશરેલો માણસ બન્નેના ફળને પામે છે. ॥૪॥

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।

એકં સાંખ્યં ચ યોગં ચ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥૫॥

જે સ્થાન સાંખ્ય - માર્ગીઓ સાંખ્યથી પામે છે, તેજ સ્થાન કર્મયોગીઓ યોગથી પણ પામે છે. માટે એ રીતે સાંખ્ય અને યોગ એ બન્નેને જે એકરૂપેજ જુએ છે તેણેજ ખરું તત્ત્વ જોયું એમ કહેવાય. અર્થાત્ તેનુંજ સમઝવું ખરું છે. ॥૫॥

સઙ્યાસસ્તુ મહાવાહો દુઃખમાપ્તુમયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મા નચિરેણાધિગચ્છતિ ॥૬॥

હે મહાબાહો ! સંન્યાસ તો કર્મયોગ સિવાય ઘણા કલેશથી પણ પામવો અશક્ય છે. અને કર્મયોગ કરનારો મનનશીલ ઉપાસક પુરુષ બ્રહ્મને બહુજ ઝડપથી અલ્પ સમયમાં પામે છે-પહોંચી જાય છે. ॥૬॥

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥૭॥

જે કર્મયોગમાં જોડાયેલો છે, પોતાનું મન અને ઈન્દ્રિયો પણ જેણે સર્વથા જીતેલાં છે અને સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રના આત્મા-અન્તર્યામી પરમાત્મા તેજ પોતાના આત્મા-અન્તર્યામી છે એમ જે અનુભવે છે. તે પુરુષ કર્મ કરવા છતાં પણ લેપાતો-બન્ધાતો નથી. ॥૭॥

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।

પશ્યઞ્શૃણ્વન્સ્પૃશન્નિઘ્નન્નચ્છન્સ્વપન્શ્ચસન્ ॥૮॥

પ્રલપન્વિસૃજન્ગૃહ્ણન્નિમિષન્નિમિષન્નપિ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્ત ઇતિ ધારયન્ ॥૯॥

કર્મયોગી તત્ત્વવેતા પુરુષે 'હું કાંઈ કરતોજ નથી,' એમ માનવું-સમઝવું. અને પોતે જોતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સૂંઘતાં, ખાતાં, ચાલતાં, ઉંધતાં, શ્વાસ લેતાં અને મુકતાં, બોલતાં, મળમૂત્રાદિકનો

ઉત્સર્ગ કરતાં, ગ્રહણ કરતાં, નેત્ર ઉઘાડતાં અને મીંચતાં પણ, ઈન્દ્રિયો પોત-પોતાના વિષયોમાં આપો-આપજ પ્રવર્તે છે એમ ધારીને સદાય અસંગપણે રહેવું. ॥૮-૯॥

બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સઙ્ગં ત્યક્ત્વા કરોતિયઃ ।

લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવામ્ભસા ॥૧૦॥

જે પુરુષ સર્વ કર્મો બ્રહ્મમાં અર્પણ કરીને ફળાસક્તિ છોડી દઈને કર્યા કરે છે, તો તે પુરુષ જેમ જળથી કમળપત્ર અલગ રહે છે, તેમ પાપ-પુણ્યરૂપ કર્મથી પોતે લેપાતો નથી. ॥૧૦॥

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સઙ્ગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥૧૧॥

માટેજ કર્મયોગીઓ શરીરથી, મનથી, બુદ્ધિથી અને એકલી ઈન્દ્રિયોથી પણ આત્મશુદ્ધિને માટે ફળાસક્તિ તથા અભિમાન છોડી દઈને કર્મ કર્યા કરે છે. ॥૧૧॥

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાન્તિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિબદ્ધયતે ॥૧૨॥

કર્મયોગી જ્ઞાની પુરુષ કર્મફળને છોડી દઈને નૈષ્ઠિકી-શાશ્વત શાન્તિને પામે છે. અને અયુક્ત-અણસમજુ છે તે તો વાસનાયોગે કરીને પ્રેરાયો થકો ફળમાં આસક્ત થઈને બંધાઈ જાય છે. ॥૧૨॥

સર્વકર્ણાણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ।

નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥૧૩॥

વશેન્દ્રિય પુરુષ સર્વ કર્મનો મનથી સંન્યાસ-ત્યાગ કરીને નાક-કાન વિગેરે નવ દ્વારવાળા આ કાયાનગરમાં કાંઈ પણ નહિ કરતો, કે નહિ કાંઈ કરાવતો-પ્રેરતો થકો આનન્દથી વર્તે છે. ॥૧૩॥

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥૧૪॥

જોતેન્દ્રિય સમર્થ યોગી પુરુષ લોકનું-દેવમનુષ્યાદિકરૂપે ઉત્પન્ન થનારા જીવલોકનું કર્તૃત્વ અને કર્મ તેને નથી સર્જતો, તેમજ કર્મફળના સંયોગને પણ નથી સર્જતો, પણ સ્વભાવ-જે પ્રકૃતિ તેનાથીજ આ બધું પ્રવર્તે છે. ॥૧૪॥

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ ॥૧૫॥

અને આત્મા તો વિભુ છે, માટે દેવ-મનુષ્યાદિક કોઈ પણ શરીરકૃત પાપ કે પુણ્યને ગ્રહણ કરતોજ નથી. અને પરમાત્મ-સ્વરૂપને નહિ જાણવું એ રૂપ અજ્ઞાનથી આત્માનું ધર્મભૂત જ્ઞાન આવરઈ ગયેલું હોવાથીજ પ્રાણીઓ આ સંસૃતિમાં મોહથી ફસાયા કરે છે. ॥૧૫॥

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥૧૬॥

જ્યારે એ પરમાત્મસ્વરૂપના જ્ઞાને કરીને જેમનું તે અનાદિ અજ્ઞાન નાશ કરી નાખ્યું છે, તેમનેજ તે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન અને પરમાત્મસ્વરૂપનું પરમ જ્ઞાન સૂર્યની માફક પ્રકાશે છે. ॥૧૬॥

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તગ્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥૧૭॥

તે પરમાત્મસ્વરૂપમાં જેમની બુદ્ધિ અને મન સ્થિર થયેલાં છે, તેમાંજ જે દંઢ નિષ્ઠાવાળા છે અને તત્પરાયણ-તદેકપર વર્તનારા છે. તો તેવા ઉપાસનરૂપ જ્ઞાનથી જેમનાં કલ્મષ સમૂળ નાશ પામી ગયાં છે તે પુરુષોજ પુનરાવૃત્તિવર્જિત પરમ ધામને પામે છે. ॥૧૭॥

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પળ્ડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥૧૮॥

અને તેવા પંડિતો-જ્ઞાની ભકતો વિદ્યા અને વિનયાદિકથી સમ્પન્ન, બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, શ્વાન અને શ્વપાક જાતિના માણસમાં પણ સમદૃષ્ટિવાળાજ હોય છે. ॥૧૮॥

ઙ્ઙૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેષાં સામ્યે સ્થિતં મનઃ ।

નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ તસ્માદ્બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ ॥૧૯॥

જેમનું મન આવા સમ-ભાવમાં સ્થિર થયેલું છે તેઓએ તો આ જન્મમાંજ માયાનો સર્ગ જીતી લાધો છે. કારણ કે બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે, તેથી તે સમદૃષ્ટિવાળા બ્રહ્મમાંજ સ્થિત વર્તે છે. ॥૧૯॥

ન પ્રહૃષ્ટેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્ધિજેત્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।
 સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥૨૦॥
 મનગમતી પ્રિય વસ્તુ પામીને નથી હર્ષ પામતો, કે અપ્રિય-
 અણગમતી વસ્તુ પામીને નથી ઉદ્વેગ પામતો, આવો સ્થિર બુદ્ધિવાળો
 અસમ્મૂઢ બ્રહ્મવિદ્ પુરૂષ પરબ્રહ્મમાં સ્થિર છે. એમ જાણવું. ॥૨૦॥
 બાહ્યાસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્મનિ યત્સુખમ્ ।
 સ બ્રહ્માયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષયમશ્નુતે ॥૨૧॥
 બાહ્ય વિષયોના સ્પર્શમાં-સુખાસ્વાદમાં આસક્તિએ રહિત
 મનવાળો જે પુરૂષ આત્મસ્વરૂપમાં રહેલા પરમાત્મસ્વરૂપના સુખનો
 અનુભવ કરે છે, તે પુરૂષજ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં યોગયુક્ત-સ્થિર મન
 કરવાથી અક્ષય સુખને પામે છે. ॥૨૧॥
 યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃખયોનય એવ તે ।
 આઘાન્તવન્તઃ કૌન્તેય ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥૨૨॥
 વિષયોના સંસર્ગજન્ય જે ભોગવિલાસ છે, તે ખરેખર દુઃખનાજ
 કારણભૂત છે. અને તે પણ આદિ-અન્તવાળા હોવાથી હે કૌન્તેય !
 ડાહ્યા-બુદ્ધિમાન મનુષ્યો તેમાં રમતા નથી. ॥૨૨॥
 શક્નોતીહૈવ યઃ સોઢું પ્રાક્શરીરવિમોક્ષણાત્ ।
 કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥૨૩॥
 જે પુરૂષ આ જન્મમાંજ શરીર છૂટતા પહેલાં કામ-ક્રોધાદિકના
 વેગને સહન કરવા શક્તિમાન થાય છે, તે પુરૂષજ મોક્ષને લાયક
 છે. અને એજ પરમ સુખી છે. ॥૨૩॥
 યોઽન્તઃસુખોઽન્તરારામસ્તાન્તાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ ।
 સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥૨૪॥
 જે અન્તરાત્મામાંજ સુખી છે, અન્તરાત્મામાંજ આરામ કરનારો
 છે તથા જેને અન્તરમાં સ્વ-પરસ્વરૂપનો પ્રકાશ થયેલો છે, તે બ્રહ્મરૂપ
 થયેલો યોગી બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે. ॥૨૪॥
 લભન્તે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।
 છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥૨૫॥
 જેઓનાં પાપ સર્વથા ક્ષીણ-નષ્ટપ્રાય થઈ ગયાં છે. શોક-મોહાદિક

તથા સ્વ-પરનો ભેદભાવ જેમને છેદાઈ ગયો છે, જેમનું મન સર્વથા
 નિયમમાં રહેલું છે. અને જેઓ સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રના હિતમાંજ
 તત્પર થઈને જોડાયેલા છે, તેવા આત્મદર્શી પુરૂષોજ બ્રહ્મનિર્વાણ-
 બ્રહ્મસાક્ષાત્કારજન્ય પરમ શાન્તિને પામે છે. ॥૨૫॥
 કામાક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।
 અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥૨૬॥
 તેમજ કામ ક્રોધાદિકથી રહિત થયેલા, જેમનું ચિત્ત પણ સુસંયત
 છે અને આત્મતત્ત્વ પણ જેમણે જાણી લીધું છે. એવા પ્રયત્નશીલ
 પુરૂષોનેજ બ્રહ્મનિર્વાણ સર્વ પ્રકારે સદાય સમીપમાંજ વર્તે છે. ॥૨૬॥
 સ્પર્શાન્કૃત્વા વહિર્વાહ્યાંશ્ચક્ષુશ્ચૈવાન્તરે ભુવોઃ ।
 પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસાભ્યન્તરચારિણૌ ॥૨૭॥
 યતેન્દ્રિયમનો બુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।
 વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥૨૮॥
 બહારના વિષયોને બહાર-દૂર કરીને, દૃષ્ટિ ભ્રુકુટિના મધ્ય-
 ભાગમાંજ રાખીને, નાસિકામાર્ગે ગમન કરતા પ્રાણ-અપાન વાયુને
 સમાન ગતિવાળા કરીને, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને નિયમમાં
 રાખીને જે ઈચ્છા, ભય અને ક્રોધાદિક વિકારથી રહિત થઈને
 મોક્ષપરાયણ વર્તનારો મુનિ છે, તે સદાય દેહદશામાં પણ મુક્તજ-
 મુક્તપ્રાયજ છે. ॥૨૭-૨૮॥
 ભોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।
 સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃચ્છતિ ॥૨૯॥
 યજ્ઞ અને તપ વિગેરેનાં ફળને ભોગવનાર, સર્વ લોકનો મહેશ્વર-
 પરમ નિયામક અને સર્વભૂત-પ્રાણીમાત્રનો પરમ સુહૃદ્ એવો જે હું તે
 મને જાણીને ઉપાસીને પરમ શાશ્વત શાન્તિને પામે છે. ॥૨૯॥
 ઐતત્સવિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
 શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે કર્મસંન્યાસયોગો નામ પદ્મમોઽધ્યાયઃ ॥૫॥
 ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
 શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે સંન્યાસયોગો નામ પંચમોઽધ્યાયઃ ॥૫॥

સંવત્ ૨૦૨૨ પોષસુદ ૨

સને. ૨૦૦૫ તા. ૧-૧-૦૬

-: પ્રકાશક :-

શ્રીસ્વામિનારાયણ
મંદિર ભુજ - ૬૨૬૭.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

અધ્યાય ૬ થી ૧૧

(અર્થ સહિત)

ૐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ

અથ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥૧॥

શ્રી ભગવાન કહે છે = કર્મફળનો આશ્રય-ઉદ્દેશ નહિ રાખતાં શાસ્ત્રવિહિત કરવા યોગ્ય કર્મને જે કર્યા કરે છે, તેજ ખરો સંન્યાસી અને તેજ ખરો યોગી છે. પણ અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ છોડી દેનાર, અગર ક્રિયામાત્ર છોડી દેનાર, સંન્યાસી કે યોગી કહેવાતોજ નથી ॥૧॥

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાણ્ડવ ।

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥૨॥

હે પાંડવ ! જેને સંન્યાસ કહે છે, તેને જ યોગ એમ જાણ ! અને સંકલ્પમાત્રનો સમૂળગો ત્યાગ કર્યા સિવાય કોઈ પણ યોગી એટલે-કર્મયોગી થઈ શકતો નથી. ॥૨॥

આરુરુક્ષોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણનુચ્યતે ॥૩॥

યોગમાર્ગમાં વધવાને માટે ઈચ્છતા મુનિને કર્મયોગ એજ કારણ

છે. અને યોગારૂઢ-યોગસિદ્ધ થયેલા તેજ યોગીને તેમાં શમ એ કારણ છે. ॥૩॥

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષ્ણજ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥૪॥

જ્યારે ઈન્દ્રિયોના અર્થોમાં-વિષયોમાં તેમજ તે વિષયોનાં સાધનભૂત કર્મોમાં, નથી જોડાતો, અને સર્વ સંકલ્પોનો સમૂળગો ત્યાગ કરી દે છે. ત્યારે તે યોગારૂઢ એમ કહેવાય છે. ॥૪॥

ઉદ્ધરેદાત્માનાત્માનં નાત્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો બન્ધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥૫॥

મનુષ્ય વિવેકે યુક્ત જીતેલા મનથી આત્માનો ઉદ્ધાર કરે, પણ આત્માનો અધઃપાત ન થવા દે. કારણ કે જીતેલું મન જ આત્માનો બન્ધુ-હિતકારક છે, અને નહિ વશ કરેલું મન જ આત્માનો-પોતાનો શત્રુ છે. ॥૫॥

બન્ધુરાત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈવાત્મના જિતઃ ।

અનાત્મમસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મૈવ શત્રુવત્ ॥૬॥

જેણે પોતાની વિવેકવાળી બુદ્ધિથી પોતાનું મન જીત્યું છે તે આત્માનો બન્ધુ તે જીતેલું મન જ છે. અને જેને પોતાનું મન વશમાં નથી તેને તો તે મન જ અધઃપાત કરનારું શત્રુની માફક વર્તે છે. ॥૬॥

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥૭॥

જેણે પોતાનું મન જીત્યું છે અને જે સર્વથા શાન્ત થયેલો છે. તે પુરૂષને શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ, તથા માન-અપમાન, એ સર્વ સમયમાં પોતાનો શ્રેષ્ઠ-શુદ્ધ આત્મા સમાધાન પામેલો સ્થિરભાવે વર્તે છે. ॥૭॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાચ્ચનઃ ॥૮॥

જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી સદાય તૃપ્ત-સંતુષ્ટ આત્મા જેનો છે. અને તેથી જ કૂટસ્થ-નિર્વિકાર અને સર્વથા જીત્યાં છે ઈન્દ્રિયો જેણે અને તેથી જ કચરો, પાષાણ અને કનકમાં પણ જેને સમભાવ વર્તે છે, તેજ ખરો યોગ્યતાવાળો યોગી કહેવાય છે. ॥૮॥

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યબન્ધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશુષ્યતે ॥૯॥

સુહૃદ્, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષ કરવા યોગ્ય જનોમાં, બન્ધુ જનોમાં, અને સાધુ જનોમાં, તેમજ પાપી જનોમાં પણ, સમાન બુદ્ધિ રાખનારો જ વિશેષ-શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ॥૯॥

યોગી યુક્ત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

યોગ સાધનાર યોગીજન એકાન્ત સ્થાનમાં એકલા રહીને, ચિત્ત અને આત્મા-અન્તઃકરણને નિયમમાં રાખીને, સઘળી ઈચ્છાઓ છોડી દઈને અપરિગ્રહ રહીને આત્માને પરમાત્મસ્વરૂપમાં અખંડ જોડે-સંલગ્ન કરે. ॥૧૦॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

બહુ ઉંચું નહિ તેમ બહુ નીચું પણ નહિ એવું દર્ભ, મૃગયર્મ અને વસ્ત્ર, તે એક બીજાની ઉપર રાખીને, તેવું પોતાનું સ્થિર આસન

પવિત્ર જગ્યામાં સ્થાપન કરીને.

તે આસન ઉપર બેસીને મનને પરમાત્મસ્વરૂપમાં એકાગ્ર કરીને ચિત્ત અને ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારને કાબુમાં કરીને આત્મસ્વરૂપની વિશુદ્ધિ માટે યોગાભ્યાસ કરે. ॥૧૧-૧૨॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્માચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥१४॥

શરીરનો મધ્ય ભાગ, મસ્તક અને ગ્રીવા એ અંગોને સીધાં, સરખાં અને નિશ્ચળ રાખીને, પોતે સ્થિર થઈને, આસ-પાસ દિશાઓ પણ નહિ જોતાં પોતાની નાસિકાના અગ્ર-સામુંજ જોઈ રહીને. ।

અને પોતાના મનને સર્વથા શાન્ત રાખીને, ટળી ગયો છે ભય જેને, બ્રહ્મચારી ધર્મમાં દૈઢ રહીને, મનનો સંયમ કરીને, મારામાં જ ચિત્ત રાખીને, મત્પરાયણ થઈને, સાવધાન થકો યોગાભ્યાસ કરવા બેસે-વર્તે. ॥૧૩-૧૪॥

युञ्ज्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

આ પ્રમાણે પોતાનો યોગાભ્યાસ સદાય કર્યા કરનારો યોગી પોતાના મનને વશમાં કરીને નિર્વાણપ્રધાન એવી મારા સ્વરૂપમાં રહેલી પરમ શાન્તિ પામે છે. ॥૧૫॥

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

न चाति स्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

આ યોગ બહુ ખાનારને સિદ્ધ થતો નથી, તેમજ મુદ્દલ નહિ ખાનારને પણ નથી થતો. હે અર્જુન અતિ ઉંઘવાના સ્વભાવાળાને પણ નહિ, તેમ સર્વથા જાગનારને પણ નહિજ. ।

પણ આહાર-વિહાર યોગ્ય-પ્રમાણસર કરનારને, તથા ક્રિયાઓ પણ યોગ્ય પ્રમાણમાંજ કરનારને, તેમજ ઉંઘવું

અને જાગવું તે પણ જેનું યોગ્ય નિયમસરજ છે, તેવા નિયમિત સંયમી પુરૂષનેજ આ દુઃખને હણનારો યોગ સિદ્ધ થાય છે. ॥૧૬-૧૭॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥૧૮॥

વિશેષપણે નિયમમાં કરેલું મન જ્યારે આત્મસ્વરૂપમાંજ સ્થિર થઈને રહે છે. અને સર્વ કામનાઓથી રહિત થઈ જાય છે, ત્યારેજ તે યોગી પરમાત્મોપાસનમાં યુક્ત-યોગ્યતાવાળો કહેવાય છે. ॥૧૮॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युक्तो योगमात्मनः ॥૧૯॥

વાયુ વિનાના પ્રદેશમાં રહેલો દીપક જેમ નહિ કંપતા- સ્થિર રહે છે, તે દીપની ઉપમા, ચિત્તને નિયમમાં કરીને યોગાભ્યાસ કરનાર યોગીના મનને કહેલી છે. ॥૧૯॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥૨૦॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥૨૧॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितો ન દુઃખેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥૨૨॥

તં વિદ્યાદ્ દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા ॥૨૩॥

યોગાભ્યાસથી રોકાયેલું ચિત્ત જે યોગાભ્યાસમાં રમમાણ રહે છે. અને વળી જે યોગમાં વશ કરેલા શુદ્ધ મનથી આત્મસ્વરૂપમાંજ પરમાત્મસ્વરૂપને જોતાં સન્તુષ્ટ વર્તે છે. ।

અને જ્યાં કેવળ બુદ્ધિગ્રાહ્ય અને ઈન્દ્રિયોથી અગોચર એવું જે આત્યન્તિક સુખ તેને જાણે છે—અનુભવે છે. અને જેમાં સ્થિર થયેલો યોગી તત્ત્વ-પરમાત્મસ્વરૂપથી યજ્ઞાયમાન થતો નથી. ।

અને જે પરમાત્મલાભને પામીને તે સિવાયના બીજા લાભને તેથી અધિક નથી માનતો. અને જેમાં સ્થિત થઈને ગમે તેવા મોટા દુઃખથી પણ તેને યજ્ઞાયમાન કરી શકતો નથી. ।

તેને સાંસારિક કલેશમાત્રના સંયોગને દૂર કરનાર યોગ નામે જાણે. અને તે યોગને કંટાળા સિવાયના સતત ઉત્સાહી ચિત્તથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ॥૨૦-૨૩॥

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥૨૪॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥૨૫॥

यतो यतो निश्चिरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥૨૬॥

સંકલ્પથી ઉપજતા સર્વ કામ-વાસનાઓનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરીને અને ઈન્દ્રિયોના સમૂહને મનથી ચોતરફથી વિશેષપણે નિયમમાં કરીને. ।

અને ધૈર્યથી સ્થિર કરેલી બુદ્ધિથી ધીરે ધીરે વિષયોથી ઉપરામ પામે. અને મનને આત્મસ્વરૂપમાં સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિર કરીને તે સિવાય બીજું કાંઈ પણ ન સંભારે. ।

આમ કરવા છતાં પણ અસ્થિર અને અતિ ચંચળ મન જે જે ઈન્દ્રિયદ્વારા બહાર પ્રસરે, ત્યાંથી ત્યાંથી તેને નિયમમાં કરીને આત્મસ્વરૂપમાં અથવા પરમાત્મસ્વરૂપમાં વશ-સ્થિર કરે. ॥૨૪-૨૬॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्माभूतमकल्मषम् ॥૨૭॥

આવા પ્રશાન્ત મનવાળા, મલીન ભાવથી રહિત થયેલા, કામાદિક વિકારરૂપ કલ્મષથી રહિત અને બ્રહ્મરૂપ થયેલા એ યોગીને સર્વોત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૨૭॥

युञ्जेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मासंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥૨૮॥

આ પ્રમાણે સદાય પરમાત્મસ્વરૂપમાં જોડનાર યોગી સઘળાં કલ્મષથી રહિત શુદ્ધ બનીને પરમાત્મસાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત થતા આત્યન્તિક-નિરવધિક સુખનો અનુભવ સુખેથી-અનાયાસે કરે છે. ॥૨૮॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्यहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

યોગયુક્ત આત્મા જેનો થયેલો છે એવો સિદ્ધ યોગી સર્વત્ર સમદર્શનવાળો થઈને સર્વ ભૂત પ્રાણીમાત્રમાં સમ ભાવે રહેલા પોતાના આત્માને જુએ છે અને સર્વ ભૂતોને પોતાના આત્મામાં સમ ભાવે જુએ છે. ।

અને જે મને સર્વમાં જુએ છે. અને સર્વ મારામાં છે એમ જુએ છે. તો તેવા સમ્યક્ દર્શનવાળા પરમ જ્ઞાની ભક્તને હું ક્યારેય અગોચર રહેતો નથી. અને તે જ્ઞાની ભક્ત ક્યારેય મને અગોચર રહેતો નથી. ॥૨૯-૩૦॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥

અને આવું એકત્વ-સમદર્શન પામેલો જે જ્ઞાની ભક્ત સર્વ ભૂતમાં વાસ કરી રહેલા મને સર્વ પ્રકારે ભજે છે, તો તે યોગી આ લોકમાં વર્તતો હોવા છતાં સદાય મારામાંજ વર્તે છે. ॥૩૧॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ।३२।

માટે હે અર્જુન ! સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં જે પોતાની ઉપમાથીજ સુખ અથવા તો દુઃખને સમાનપણે જુએ છે-માને છે. તો તેજ પરમ-સર્વોત્કૃષ્ટ યોગી માનેલો છે. ॥૩૨॥

अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥३३।

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

અર્જુન પૂછે છે = હે મધુસૂદન ? જે આ સમ ભાવથી રાખવાનો સામ્ય યોગ તમે મને કહ્યો, એ સામ્ય યોગની સ્થિર સ્થિતિ હું મનની

ચંચળતાને લીધે જોઈ શકતો નથી. ।

કારણ કે હે કૃષ્ણ ! મન ખરેખર ચંચળ, તોફાની, અતિ બળવાન અને અતિ દૃઢ છે, માટે તે મનનો નિગ્રહ કરવો તેતો સર્વતોગામી વાયુનો નિગ્રહ કરવા જેવું અતિ દુષ્કર કાર્ય છે એમ હું માનું છું. ॥૩૩-૩૪॥

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

શ્રી ભગવાન કહે છે = હે મહાબાહો ! અર્જુન ! મનનો નિગ્રહ કરવો તે અતિ દુષ્કર છે. અને તે અતિ ચંચળ છે. એ વાત નિઃસંશય એમ જ છે. તો પણ હે કૌન્તેય ! અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી તે વશ કરી શકાય છે. ॥૩૫॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

જેનું મન વશમાં નથી એવા પુરૂષે તો એ પરમાત્મયોગ દુષ્પ્રાપ છે, એમ મારો મત-નિશ્ચય છે. પણ વશ્ય મનવાળાએ તો અભ્યાસ અને વૈરાગ્યરૂપ ઉપાયથી પ્રયત્ન કરતાં પામવાને શક્યજ છે. ॥૩૬॥

अर्जुन उवाच ।

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७।

कच्चिन्नो भयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

અર્જુન પૂછે છે = હે કૃષ્ણ ! શ્રદ્ધાએ યુક્ત થકો યોગમાં પ્રવર્તે, પણ પ્રયત્ન નહિ કરતાં અધવચ યોગથી મન ચળી જાય, તો તે યોગની પૂર્ણ સિદ્ધિને નહિ પામતાં શી ગતિને પામે છે ? ।

હે મહાબાહો ! શ્રી કૃષ્ણ ! યોગમાં પ્રતિષ્ઠા નહિ પામેલો અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં વિમૂઢ બનીને પડેલો એમ બન્ને તરફથી ભ્રષ્ટ

થયેલો તે સાધક શું છૂટા પડેલા વાદળના ટુકડાની પેઠે નાશ પામી જાય છે ? ।

હે કૃષ્ણ ! આ મારો સંશય તમે સમગ્રપણે છેદવાને યોગ્ય છો. કારણ કે તમારા સિવાય બીજો કોઈ આ મારા સંશયનો છેદનાર મને જણાતો નથી. ॥૩૭-૩૮॥

શ્રીભગવાનુવાચ

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।
ન હિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥૪૦॥
શ્રી ભગવાન કહે છે - તેનો આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ વિનાશ-માર્ગથી ભ્રષ્ટ થતોજ નથી. કારણકે હે તાત ! કલ્યાણના સાધનમાં પ્રવર્તેલો કોઈ દુર્ગતિને પામતોજ નથી. ॥૪૦॥

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાં લોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।
શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગભ્રષ્ટોઽભિજાયતે ॥૪૧॥
અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।
એતદ્વિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદીદૃશમ્ ॥૪૨॥
પણ તે તો પુણ્યશાળીના લોકોને પામીને ત્યાં ઘણા કાળ વસીને અને પછી એ યોગભ્રષ્ટ પુરુષ શ્રીમન્તને ઘરે અવતરે છે. ।

અથવા તો મહાબુદ્ધિમન્ત યોગીજનોના કુળમાંજ પ્રગટ થાય છે. અને આવું જે જન્મ મળવું તે આ લોકમાં અતિ દુર્લભમાં દુર્લભ મનાય છે. ॥૪૧-૪૨॥

તત્ર તં બુદ્ધિસંયેગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।
યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનન્દન ॥૪૩॥
અને તે પ્રાપ્ત થયેલા જન્મમાં પૂર્વ દેહના સંસ્કારસિદ્ધ તે બુદ્ધિસંયોગને પામે છે. હે કુરુનન્દન ! આવો જન્મ પામીને પછી યોગસિદ્ધિ મેળવવા માટે ફરીથી પ્રયત્ન કરે છે. ॥૪૩॥

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્વિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।
જિજ્ઞાસુરપિ યોગાસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ॥૪૪॥
અને પૂર્વ જન્મના અભ્યાસબળથીજ તેને ઈચ્છા ન હોય તો પણ પરવશપણેજ તે તરફ આકર્ષણ થાય છે. આમ પરમાત્મયોગનો

જીજ્ઞાસુ જન પણ શબ્દ બ્રહ્મને અતિક્રમણ કરી જાય છે. (એવો યોગનો મહિમા છે.) ॥૪૪॥

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ।
અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૪૫॥
આ રીતે પ્રયત્નપૂર્વક નિરંતર મંડ્યો રહેનાર યોગી પાપથી સર્વથા શુદ્ધ થઈને અનેક જન્મે સંસિદ્ધ થઈને આખરે પરમ ગતિનેજ પામે છે. ॥૪૫॥

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।
કર્મિભ્યાશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥૪૬॥
માટે તપસ્વીઓ કરતાંય યોગી અધિક છે, જ્ઞાનીઓ કરતાં પણ અધિક જ માનેલો છે. તો પછી કેવળ કર્મ કરનારાઓ કરતાં તો અધિક છેજ. માટે હે અર્જુન ! તું પણ કર્મયોગી-પરમાત્મોપાસકજ થા. ॥૪૬॥

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।
શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ ॥૪૭॥
કારણ કે- બધા પ્રકારના યોગીઓના મધ્યે જે મારામાં અન્તઃકરણ પરોવીને શ્રદ્ધાવાન્ થઈને મનેજ ભજે છે, તેજ યુક્તતમ—સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી મેં માનેલો છે. ॥૪૭॥

ઐતત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે આત્મસંયમયોગો નામ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥૬॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે અભ્યાસયોગો નામ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥૬॥

ૐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ

અથ સપ્તોઽધ્યાયઃ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુજ્જન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ ॥૧॥

શ્રી ભગવાન કહે છે = હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! મારામાં પૂરે પૂરું મન રાખીને અને મારોજ દેહ આશ્રય કરીને મારો યોગ સાધતાં મને સમગ્રપણે નિઃસંશય જેમ તું જાણે તેમ હું કહું છું તે સાંભળ ! ॥૧॥

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥૨॥

હું તને વિજ્ઞાને સહિત આ જ્ઞાન બાકી ન રહે એમ સમ્પૂર્ણ ખૂલાસાવાર કહેવાનો છું. કે જે જાણ્યા-સમઝ્યા પછી ફરીથી આ લોકમાં બીજું કાંઈ જાણવા જેવું બાકી રહેતું જ નથી. ॥૨॥

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥૩॥

હજારો-હજાર મનુષ્યોમાં સિદ્ધિને માટે કોઈકજ પ્રયત્ન કરે છે. અને પ્રયત્ન કરનારા સિદ્ધોમાંથી પણ મને ખરી રીતે તો કોઈકજ જાણે છે. ॥૩॥

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ खं मनो बुद्धिरेव च ।

અહઙ્કાર ઇતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥૪॥

અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।

જીવભૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥૫॥

ભૂમિ, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર, એમ આઠ પ્રકારે વહેંચાયેલી આ મારી પ્રકૃતિ-માયા છે.

આ મારી અપરા-બીજા વર્ગની પ્રકૃતિ છે અને આનાથી ચઢીયાતી શ્રેષ્ઠ જીવરૂપ મારી બીજી પ્રકૃતિ છે તેને તું જાણ ! કે જેનાથી આ જગત્ ધારણ કરાય છે. ॥૪-૫॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્ર આ બેમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું ધ્યાનમાં રાખ ! અને તે બન્ને પ્રકૃતિ મારી હોવાથી હુંજ સમગ્ર જગત્નો કારણ છું અને પ્રલય-નાશ કરનાર પણ હુંજ છું. ॥૬॥

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

હે ધનંજય ! મારાથી પર તત્ત્વ બીજું કોઈ છેજ નહિ. અને આ સઘળું વિશ્વ મારામાં દોરામાં મણિકાઓની પેઠે પરોવેલું છે. (પણ મારાથી પૃથક્ નથી.) ॥૭॥

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥

હે કૌન્તેય ! જળમાં રસ તે હું છું. ચંદ્રમાં અને સૂર્યમાં પ્રભા તે હું છું. સર્વ વેદોમાં પ્રણવ-ૐકાર હું છું આકાશમાં શબ્દ હું છું. અને પુરુષોમાં પુરુષાર્થ તે હું છું. ॥૮॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

પૃથ્વીમાં પવિત્ર ગન્ધ તે હું છું. અને અગ્નિમાં તેજ-પ્રભા તે હું છું. સર્વ ભૂતોમાં જીવન-શક્તિ તે હું છું. અને તપસ્વીઓમાં તપ તે હું છું. ॥૯॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥

હે પાર્થ ! સર્વ ભૂતોનું સનાતન બીજ-કારણ તે હું છું, એમ તું સમઝ ! બુદ્ધિમાન પુરુષની બુદ્ધિ તે હું છું. અને તેજસ્વીઓનું તેજ-પરાક્રમ તે હું છું. ॥૧૦॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

બળવાન મનુષ્યોનું કામ અને રાગ વર્જિત એવું શુદ્ધ બળ તે હું છું. અને હે ભરતર્ષભ ! ભૂત-પ્રાણીમાત્રમાં ધર્મથી અવિરુદ્ધ એવો જે કામ તે હું છું. ॥૧૧॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत् एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

અને વળી જે કોઈ સાત્ત્વિક ભાવ-પદાર્થો છે. તેમજ રાજસ અને તામસ પદાર્થો છે, તે સઘળા મારામાંથીજ ઉપજેલા છે, એમ જાણ! પરંતુ તે સઘળા ભાવોમાં હું નથી, પણ તેઓ મારામાં—મારે આધારે છે. (એમ સમઝ!) ॥૧૨॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

આ કહ્યા એવા સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ ગુણમય ભાવોથી-પદાર્થોથી મોહ પામેલું આ સઘળું જગત્, એ માયાના કાર્યથી પર રહેલા અવિનાશીસ્વરૂપ એવા મને જાણતું-ઓળખતું નથી. ॥૧૩॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

કારણ કે દેવ-સર્વસૃષ્ટા એવો જે હું તે મારી આ ગુણમયી માયા તે દુરત્યય છે. માટે જેઓ મને જ અનન્ય ભાવથી આશરે છે. તે જ એ માયાને તરી શકે છે. ॥૧૪॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥

માયાના બળથી જેઓનું જ્ઞાન હરાઈ ગયેલું છે અને તેથીજ અસુર ભાવને આશરેલા દુષ્કર્મી મૂઢ નરાધમો મારો આશ્રય-શરણ લઈ શકતા જ નથી. ॥૧૫॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે અર્જુન! મને આર્ત, જીજ્ઞાસુ, અર્થની ઈચ્છાવાળો અને ચોથો જ્ઞાની, એમ ચાર પ્રકારના સુકૃતશાલી જનો ભજે છે. ॥૧૬॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

તે ચારમાંથી જ્ઞાની ભક્ત નિરંતર મારામાંજ જોડાઈ રહેનારો અને એક મારામાંજ અનન્ય ભક્તિમાન હોવાથી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અને જ્ઞાની ભક્તને હું અત્યંત ડાહ્યો છું. અને તે મને અત્યંત ડાહ્યો છે. ॥૧૭॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

એ બધા મારા ભક્તો ઉદાર છે, પણ તેમાં જ્ઞાની ભક્ત તો મારો આત્માજ છે, એમ મારું માનવું છે. કારણ કે તે મારામાં મન રાખીને સર્વોત્તમ અત્યંતિક ગતિપ્રાપ્યસ્વરૂપ એવા મનેજ અનન્ય ભાવથી આશરેલો છે. ॥૧૮॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

બહુ જન્મને અન્તે પણ “મારે સર્વ વાસુદેવજ છે.” એવા જ્ઞાનવાળો થઈને અનન્ય ભાવથી મનેજ આશરે છે. તેવો મહાત્મા આ લોકમાં અતિ દુર્લભ છે. ॥૧૯॥

कामैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

અને બીજાઓ તો તે તે કામનાઓથી હરાઈ ગયું છે જ્ઞાન જેમનું એવા હોવાથી, પોતે પોતાની પ્રકૃતિ-સ્વભાવને વશ થઈને, તે તે માર્ગમાં રહેલા નિયમોને આશરીને બીજા ઈન્દ્રાદિક દેવોને શરણે જાય છે. ॥૨૦॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥२२॥

જે જે ભક્ત મારી તનુને (બધુંજ તેનું શરીર હોવાથી.) શ્રદ્ધા-વિશ્વાસથી પૂજવાને આરાધવાને ઈચ્છે છે તે તે ભક્તને તેમાં તેમાં તે તે અચળ શ્રદ્ધા હુંજ કરી આપું છું.

અને તે ભક્ત તે અચળ શ્રદ્ધાએ યુક્ત થઈને તે તે દેવોનું આરાધન

કરે છે. અને તે પછી (ફળપ્રદાતા હું હોવાથીજ) મેંજ રચી આપેલાં સ્વર્ગાદિક કામ-ફળને પામે છે. ॥૨૧-૨૨॥

અન્તવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યત્પમેથસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ ॥૨૩॥

પણ તે અલ્પબુદ્ધિના માણસોએ મેળવેલું તે તે આરાધનરૂપ કર્મનું ફળ નાશવંત હોય છે. કેમકે દેવતાઓને ભજનાર દેવોને પામે છે. અને મારા ભક્તો તો મનેજ પામે છે. ॥૨૩॥

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામબુદ્ધયઃ ।

પરં ભાવમજાનન્તો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥૨૪॥

મારા અવિનાશી અને સર્વોત્કૃષ્ટ પરમ ભાવને નહિ જાણનારા બુદ્ધિ વિનાના અબુધ માણસો અવ્યક્ત-અલોકિક દિવ્યમૂર્તિ એવા મને બીજા મનુષ્ય જેવો વ્યક્તિભાવ પામેલો માને છે. ॥૨૪॥

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોડયં નાભિજાનાતિ લોકો મામજવ્યયમ્ ॥૨૫॥

કેમ કે મારી યોગમાયાથી સમાવૃત થયેલો હું સર્વને નથી ઓળખાતો, માટેજ અજન્મા અને અવિનાશી એવા મને આ મૂઢ-અજ્ઞાની લોક નથી જાણી-ઓળખી શકતા. ॥૨૫॥

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।

ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥૨૬॥

હે અર્જુન ! ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલાં, વર્તમાનસમયમાં રહેલાં અને ભવિષ્યકાળમાં થનારાં, એ સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રને હું જાણું છું. પણ મને તો કોઈ જાણતોજ નથી. ॥૨૬॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥૨૭॥

કારણ કે હે ભારત ! આ સૃષ્ટિમાં રહેલાં સર્વભૂત-પ્રાણીમાત્ર ઈચ્છાઓ અને દ્વેષથી ઉદ્ભવતાં શોક-મોહાદિક દ્વન્દ્વમાં ફસાવાથી હે પરન્તપ ! અત્યન્ત મોહ-સંભ્રમ પામે છે. (તેથીજ મને નથી જાણી શકતાં.) ॥૨૭॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥૨૮॥

પરન્તુ- જે પુણ્યશાળી જનોનાં તો પાપ લગભગ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયાં છે, તે પુરૂષોજ દૃઢવ્રત થઈને સુખ-દુઃખાદિક દ્વન્દ્વભાવ રૂપ મોહમાં નહિ ફસાતાં મનેજ ભજે છે ॥૨૮॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतिन्ति ये ।

ते ब्रह्मा तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥૨૯॥

આ પ્રમાણે જરા-મરણાદિક સંસૃતિના કલેશોથી મુકાવાને માટે મને આશરીને જેઓ પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ જ તે બ્રહ્મને જાણે છે. અને સમગ્ર અધ્યાત્મ તત્ત્વને તેમજ કર્મના સઘળા તત્ત્વને પણ જાણે છે. ॥૨૯॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥૩૦॥

અને આ રીતે અધિભૂત, અધિદેવ અને અધિયજ્ઞે સહિત મને જેઓ જાણે છે. તો તેઓ મારામાં ચિત્ત જોડાયલું હોવાથી, પ્રયાણ કાળમાં પણ મનેજ જાણે છે-મને જાણીને મનેજ પામે છે. ॥૩૦॥

ૐતત્સવિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગો નામ સપ્તમોઽધ્યાયઃ ॥૭॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગો નામ સપ્તમોઽધ્યાયઃ ॥૭॥

ॐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ

અથાષ્ટમોઽધ્યાયઃ

અર્જુન ઉવાચ ।

કિં તદ્બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।
અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥૧॥
અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽત્ર દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।
પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥૨॥

અર્જુન પૂછે છે =

હે પુરુષોત્તમ ! તે બ્રહ્મ શું છે ? અધ્યાત્મ શું ? અને કર્મ શું ?
અધિભૂત શું કહેવાય ? અને અધિદૈવ શું કહેવાય છે ?

હે મધુસૂદન ! આ દેહમાં અધિયજ્ઞ કોણ ? અને તે કેવો જાણવો
? અને મનને જીતનારાઓએ અન્તકાળે તમને કેવી રીતે જાણાવા ?
એ બધુંય મને કહી સમજાવો ! ॥૧-૨॥

શ્રીભગવાનુવાચ

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ।
ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજ્ઞિતઃ ॥૩॥
શ્રી ભગવાન કહે છે = પરમ-સર્વોત્કૃષ્ટ એવું જે અક્ષર એજ
બ્રહ્મ છે. અને ક્ષેત્રજ્ઞોનો સ્વભાવ એ અધ્યાત્મ કહેવાય છે. ભૂત
પ્રાણીમાત્રના દેવમનુષ્યાદિક જુદા જુદા ભાવ અને તેની ઉત્પત્તિ
કરનારો વિસર્ગ એ કર્મ નામે કહેવાય છે. ॥૩॥

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ।

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહભૃતાં વર ॥૪॥

પ્રાણિઓનો ક્ષર ભાવ એ અધિભૂત છે. અને પુરુષ એ અધિદૈવત
છે. અને દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ હે અર્જુન ! આ દેહમાં-મારા શરીરભૂત
બ્રહ્માદિક દેવોમાં, અધિયજ્ઞ-યજ્ઞોમાં અગ્રપૂજ્ય તો હુંજ-સર્વાત્મા
છું. ॥૪॥

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૫॥

અને અન્તકાળે સર્વાત્મા વાસુદેવ એવા મને જ સંભારતાં
સંભારતાં શરીરનો ત્યાગ કરીને જાય છે. તે મારાજ સ્વરૂપને પામે
છે આમાં કાંઈ સંશય નથી જ. ॥૫॥

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યન્તે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥૬॥

વધારે શું ? અન્તકાળે જે જે ભાવનું સ્મરણ કરતાં કરતાં
શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તો તે માણસ હે કૌન્તેય ! સદાય તે ભાવથી-
વાસનાથી વાસિત થયેલો હોવાથી તે તે ભાવનેજ પામે છે. ॥૬॥

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ ।

મય્યર્પિતમનો બુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્યસંશયમ્ ॥૭॥

માટે તું પણ સર્વ કાળમાં મારુંજ સ્મરણ કરતો રહે અને
સ્વધર્મરૂપ યુદ્ધ પણ કર ! અને મારામાંજ મન અને બુદ્ધિને સર્વથા
અર્પણ કરવાથી મને જ પામીશ. આમાં કાંઈ સંશય નથી. ॥૭॥

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિન્તયન્ ॥૮॥

હે પાર્થ ! અભ્યાસ-યોગયુક્ત અને અનન્યગામિ એવા
ચિન્તથી દિવ્યાકાર પરમ પુરુષનું ચિન્તવન કરતાં કરતાં તેને
જ પામે છે. ॥૮॥

કવિં પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાંસમનુસ્મરેઘઃ ।
સર્વસ્ય ધાતારમચિન્ત્યરૂપમાદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ ॥૯॥
પ્રયાણકાલે મનસાચલેન ભક્ત્યા યુક્તો યોગબલેન ચૈવ ।

ભ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણામાવેશ્ય સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥૧૦॥
યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ।
યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥૧૧॥

તે પરમ પુરુષ, કવિ-ત્રિકાળદર્શી, પુરાતન, સર્વનું નિયમન
કરનારા, સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ, સર્વને રચનારા, મન-વાણીને
પણ અગોચર એવું અચિન્ત્ય-અલૌકિક રૂપ-આકૃતિ જેની છે,
આદિત્યના જેવો સમુજજવળ વર્ણજેનો છે. અને માયાના તમથી
પર રહેલા, એવા પરમ પુરુષને જે સતત સંભાર્યા કરે છે. ॥૧૧॥

અને મરણ સમયમાં પણ નિશ્ચળ મન રાખીને, ભક્તિયુક્ત થઈને, અને યોગસામર્થ્યથી પ્રાણને ભૂકુટિના મધ્યમાં બરોબર સ્થિર રાખીને જે સ્મરણ કરે, તે પુરૂષજ તે દિવ્યાકાર પરમ પુરૂષને પામે છે. જેને વેદવિત્ પુરૂષો અક્ષર એમ કહે છે, દુનીયાંના રાગ સિવાયના વશેન્દ્રિય ઉપાસક પુરૂષો જેમાં પ્રવેશ કરે છે. જેને ઈચ્છાનારા બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળે છે. તે પદ હું તને સંક્ષેપથી કહીશ- કહેવાનો છું. ॥૮-૧૧॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्न्याधायાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥૧૨॥

ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મા વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૧૩॥

સર્વ ઈન્દ્રિયદ્વારને સ્વવશમાં કરીને, મનને હૃદયમાં એકાગ્ર કરીને, પોતાના પ્રાણને મસ્તકમાં સ્થિર કરીને, યોગથી પરમાત્મસ્વરૂપમાં ધારણા પામેલો. અને પરબ્રહ્મના વાયક ઓંકારરૂપ એકાક્ષરને જપતો અને મને અખંડ સંભારતો થકો દેહનો ત્યાગ કરીને જે જાય છે, તે પુરૂષ પરમ ગતિ પામે છે. ॥૧૨-૧૩॥

अनन्यचैताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥૧૪॥

હે પાર્થ! અખંડ અનન્યચિત્ત થઈને જે મને નિરન્તર અવિચ્છિન્ન સંભારે છે, તો તેવા અખંડ મારામાં જોડાયેલા યોગીને હું સર્વથા સુલભજ છું. ॥૧૪॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥૧૫॥

મારી પ્રાપ્તિરૂપ પરમ સમ્યક્ સિદ્ધિને પામેલા મહાત્માઓ મારા ધામમાં મને પામીને ફરીને દુઃખની પરમ્પરાથી ભરેલું અશાશ્વત જન્મ (વિગેરે વિકારોને) નથી પામતા. ॥૧૫॥

आब्रह्माभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥૧૬॥

હે અર્જુન! બ્રહ્માના ભુવન સુધીના લોકો બધાય પુનરાવૃત્તિવાળા

છે, પણ હે કૌન્તેય ! મને પામ્યા પછી તો ફરીને જન્મ પામવાનું રહેતુંજ નથી. ॥૧૬॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાન્તાં તેહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥૧૭॥

(હવે-પ્રસંગાત્ બ્રહ્માના આયુષ્યનું પ્રમાણ કહે છે-) ચાર યુગ મળીને એક મહાયુગ કહેવાય છે, અને એવા એક હજાર મહાયુગ સુધીના મહાકાળને બ્રહ્માનો એક દિવસ અને એક હજાર મહાયુગની એક રાત્રિ, એમ બ્રહ્માના અહોરાત્રને જાણનારા કહે છે. ॥૧૭॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥૧૮॥

બ્રહ્માના દિવસની શરૂઆત થતાં અવ્યક્તમાંથી સર્વ વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે. અને પાછી રાત્રિ આવતાં તેજ અવ્યક્તમાં સર્વથા લીન થઈ જાય છે. ॥૧૮॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥૧૯॥

તેજ આ પ્રાણીમાત્રનો સમૂહ પરવશ થકો વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને હે પાર્થ ! રાત્રિ આવતાં લય પામે છે. અને પાછો દિવસ આવતાં ઉત્પન્ન થઈ આવે છે. ॥૧૯॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥૨૦॥

અવ્યક્તોઽક્ષર ઇત્યુક્તસ્તમાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ।

યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્ભામ પરમં મમ ॥૨૧॥

પણ આ અવ્યક્ત થકી પર બીજો સનાતન અવ્યક્ત ભાવ-પદાર્થ છે. કે જે સર્વ ભૂતો નાશ પામતાં પણ એ પોતે નાશ નથી પામતો.

જે અવ્યક્ત ભાવને અક્ષર એમ કહે છે. અને તેને પરમ ગતિ-પ્રાપ્ય સ્થાન કહે છે. કે જેને પામીને પાછા નથી ફરતા તે મારું પરમ સર્વોત્કૃષ્ટ ધામ છે. ॥૨૦-૨૧॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

યસ્યાન્તઃ સ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥૨૨॥

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।

હે પાર્થ ! જેની અન્દર આ ભૂત-પ્રાણીમાત્ર રહેલાં છે. અને જેણે આ સઘળું વિશ્વ સંકલ્પ માત્રથી વિસ્તાર્યું છે. અથવા જેનાથી વ્યાપ્ત છે. તે પર પુરૂષ પરમાત્મા અનન્ય ભક્તિથીજ મળે છે. (બીજો માર્ગજ નથી.) ॥૨૨॥

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાન્તિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥૨૩॥

હવે કર્મયોગીઓ જે કાળમાં મરણ પામતાં અનાવૃત્તિ અને આવૃત્તિ પામે છે, તે કાળને હે ભરતવર્ષભ ! હું તને કહું છું ॥૨૩॥

અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષળ્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥૨૪॥

અગ્નિ, જ્યોતિ; દિવસ, શુકલ પક્ષ, ઉત્તરાયનના છ માસ, આ કાળમાં જનારા બ્રહ્મવિત્ પુરૂષો બ્રહ્મને પામે છે. ॥૨૪॥

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષળ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાન્દ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥૨૫॥

ધૂમ, રાત્રિ, તથા કૃષ્ણ પક્ષ અને દક્ષિણાયનના છ માસ, તે કાળમાં જનારો યોગી ચંદ્રના લોકને પામીને પુણ્ય ખૂટતાં પાછો ફરે છે. ॥૨૫॥

શુક્લકૃષ્ણે ગતી હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

૯કયા યાત્યનાવૃત્તિમન્યયાવર્તતે પુનઃ ॥૨૬॥

આ શુકલ અને કૃષ્ણ એ બન્ને માર્ગો જગતના અનાદિ જ માનેલા છે. તેમાંથી એકથી જનાર અનાવૃત્તિ-મુક્તિ પામે છે. અને બીજાથી જનાર પાછો આવે છે. ॥૨૬॥

નૈતે સૃતી પાર્થ જાનન્યોગી મુહ્યતિ કશ્ચન ।

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥૨૭॥

હે પાર્થ ! આ બન્ને માર્ગ સમઝનારો કોઈ પણ યોગી ક્યારેય મોહ પામતો નથી. માટે હે અર્જુન ! તું સર્વ કાળમાં યોગયુક્ત થા ! ॥૨૭॥

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ।
અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥૨૮॥

વેદોમાં, યજ્ઞોમાં, તપમાં અને સર્વ દાનોમાં જે પુણ્યફળ કહેલું છે. તે સર્વ ફળ ઉલ્લંઘી જઈને આ બન્ને માર્ગના તત્વને જાણનારો યોગી આદ્ય સનાતન પરમ સ્થાનને પામે છે. ॥૨૮॥

ૐતત્સવિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે અક્ષરબ્રહ્મયોગો નામાષ્ટોઽધ્યાયઃ ॥૮॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે અક્ષર પર-બ્રહ્મયોગો નામ અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥૮॥

ૐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ

અથ નવમોઽધ્યાયઃ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

જાન વિજ્ઞાનસહિતં યજ્ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥૧॥

શ્રી ભગવાન કહે છે = તું અસૂયા દોષથી રહિત છે માટે અતિ રહસ્યરૂપ એવું આ વિજ્ઞાને સહિત જ્ઞાન તે હું તને કહીશ. કે જે જ્ઞાન સમઝવાથી મોક્ષમાં વિરોધી અશુભ-પાપમાત્રથી તું મુક્ત થઈ જઈશ. ॥૧॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥૨॥

આ જ્ઞાન સર્વ વિદ્યાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. સર્વ રહસ્યોમાં પરમ રહસ્યરૂપ છે. પવિત્ર, ઉત્તમ, પ્રત્યક્ષપણે સમઝાય એવું, સુખેથી સાધી શકાય, નાશ ન પામે એવું અને ધર્મે યુક્ત છે. ॥૨॥

अश्रद्धानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥૩॥

હે પરન્તપ ! આ જ્ઞાનરૂપ ધર્મમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખનારા પુરૂષો, મને નહિ પામતાં મૃત્યુની પરંપરાથી ભરેલા સંસાર-માર્ગમાં પાછા ફરે છે. ॥૩॥

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।
મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્યવસ્થિતઃ ॥૪॥

અવ્યક્ત-ઈન્દ્રિયોને અગોચર દિવ્યમૂર્તિ એવા મેં જ આ સઘળું જગત્ વિસ્તારેલું છે, અથવા વ્યાપેલું છે. માટેજ સર્વ ભૂતો મારામાં-મારે આધારે રહેલાં છે. પણ હું તેમાં-તેમને આધારે રહેલો નથી. ॥૪॥

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ।
ભૂતભૃત્ત્વં ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥૫॥

વળી એ સર્વ ભૂતો મારામાં નથી રહેલાં એવું પણ મારું ઈશ્વર ભાવને સૂચવનારું યોગ-સામર્થ્ય છે, તેને તું જો-સમજ અને સર્વ ભૂતની વૃદ્ધિ-પોષણ કરનારો મારો આત્મા-સ્વરૂપ સર્વ ભૂતનું ભરણ-પોષણ કરે છે, તો પણ તે તેમાં રહેલો નથી. ન્યારો જ છે. ॥૫॥

યથાકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ।
તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ॥૬॥

સર્વત્ર અસ્ખલિત ગતિ કરનારો મહાન્ વાયુ જેમ નિરન્તર આકાશમાં જ રહેલો છે. છતાં ન્યારો છે. તે જ પ્રમાણે સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલાં છે. એમ સમજ ! ॥૬॥

સર્વભૂતાનિ કૌન્તેય પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકામ્ ।
કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥૭॥

હૈ કૌન્તેય ! કલ્પને અન્તે સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્ર મારી માયા પ્રત્યે પ્રવેશી જાય છે. તેજ સર્વ ભૂતોને કલ્પના આરંભમાં પાછો હું જ સર્જું છું. ॥૭॥

પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।
ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥૮॥

પ્રકૃતિ-માયાના વશપણથી પરવશ-કર્માધીન વર્તતા આ સમગ્ર ભૂતસમૂહને હું મારી માયા-શક્તિને અવલંબીને વખતો-વખત વારંવાર સર્જું છું. ॥૮॥

ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિબઘ્નન્તિ ધનંજય ।
ઉદાસીનવદાસીનમસક્તં તેષુ કર્મસુ ॥૯॥

પણ હે ધનંજય ! તે સૃષ્ટિ આદિક કર્મમાં ઉદાસીનની પેઠે વર્તનારા અને આસક્તિ વિનાના મને, તે સૃષ્ટિ આદિક કર્મ બંધન કરી શકતાં નથી. ॥૯॥

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ।

હેતુનાનેન કૌન્તેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥૧૦॥

અને હું અધ્યક્ષ-તટસ્થ રહીનેજ પ્રકૃતિદ્વારા આ ચરાચર વિશ્વને સર્જવું છું. અને હે કૌન્તેય ! આ કારણથીજ આ સઘળું જગત્ સંસૃતિમાં વિવિધ ભાવે પરિવર્તન પામ્યા જ કરે છે. ॥૧૦॥

અવજાનન્તિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ।

પરં ભાવમજાનન્તો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥૧૧॥

સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રનો હું સર્વોપરિ નિયન્તા છું. એ મારું મોટું ઐશ્વર્ય નહિ જાણનારા મૂઢાત્માઓ મનુષ્ય શરીરને આશરીને પ્રત્યક્ષ વર્તતા મારી અવજા કરે છે. ॥૧૧॥

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥૧૨॥

આવા મનુષ્યો નિષ્ફળ આશાઓ સેવનારા, નિષ્ફળ કર્મ કરનારા, મિથ્યા જ્ઞાન સમજનારા, ભ્રષ્ટ ચિત્તવાળા અને તેઓ રાક્ષસી અને આસુરી માયાને આશરેલા હોય છે. ॥૧૨॥

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવી પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

ભજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

અને હે પાર્થ ! દૈવી પ્રકૃતિને આશરેલા મહાત્માઓ-મારા જ્ઞાની ભક્તો તો, મને સર્વ ભૂતનો આદિ-કારણ અને અવિનાશી સ્વરૂપ જાણી-સમજીને અનન્ય મનવાળા થઈને મને જ ભજે છે. ॥૧૩॥

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ વૃદ્ધવ્રતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૪॥

મારુંજ સતત-અખંડકીર્તન કરતા, અને દૃઢસંકલ્પ થઈને મને પ્રસન્ન કરવાજ દરેક પ્રયત્ન કરતા, નિરન્તર મનેજ નમસ્કાર કરતા અને મારામાં અખંડ યુક્ત થઈને પ્રેમપૂર્વક મારીજ ઉપાસના કરે છે. ॥૧૪॥

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજન્તો મામુપાસતે ।

૧૧૫ ॥

બીજા જ્ઞાનયોગી ભક્તો, મારી કથા-કીર્તનાદિક કરવારૂપ જ્ઞાનયજ્ઞથી મારું પૂજન કરતા થકા મારી ઉપાસના કરે છે. વળી બીજાઓ પણ અનેકરૂપે રહેલા મારી ઉપાસના એકત્વથી તેમજ પૃથગભાવથી પોતાપોતાની રૂચિ પ્રમાણે બહુ પ્રકારે કરે છે. ॥૧૫॥

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમૌષધમ્ ।

૧૧૬ ॥

મન્ત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હુતમ્ ॥૧૬॥

પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

૧૧૭ ॥

ક્રતુ-શ્રૌત યજ્ઞ હું છું. યજ્ઞ-સ્માર્ત યજ્ઞ હું છું. સ્વધા- આહુતિ આપવાનો મંત્ર હું છું. ઔષધિ હું છું મંત્ર હું છું. ધી પણ હું જ છું. હોમવાનું દ્વાર અગ્નિ હું છું. અને હોમેલું દ્રવ્ય પણ હું જ છું.

આ સઘળા જગત નો પિતા-જનક, માતા-જનની, ધાતા-પોષક, પિતામહ-દાદો, જાણવા જેવું તત્ત્વ, પવિત્ર વસ્તુ, ઝંકાર, ઋગ્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ પણ, આ સઘળારૂપે હું જ છું. ॥૧૬-૧૭॥

ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

૧૧૮ ॥

પામવા યોગ્ય પરમ પ્રાપ્તિસ્થાન, ભરણ પોષણ કરનારો, સર્વનો સ્વામી, સર્વના કર્મનો સાક્ષી, સર્વનો નિવાસ-આધાર, શરણ-રક્ષણ કરનાર, સુહૃત્-અપ્રેરિત હિત કરનાર, પ્રભવ-ઉત્પત્તિનું કારણ, પ્રલય-લયનું કારણ, સર્વની સ્થિતિ રાખનાર, નિધાન, અને અવિનાશી બીજ-કારણ હું જ છું ॥૧૮॥

તપામ્યહમહં વર્ષં નિગૃહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ।

૧૧૯ ॥

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન ॥૧૯॥

સૂર્યરૂપે હું જ તપું છું. વરસાદને રોકી પણ હું જ રાખું છું. અને વખત આવ્યે હું જ વરસાવું છું. અમૃત-મુક્તિ અથવા જીવન, અને મૃત્યુ તે પણ હું જ છું. અને હે અર્જુન ! સત્-કાર્યરૂપ આ જગત્, અને અસત્ કાર્યથી ભિન્ન કારણરૂપ તત્ત્વ તે પણ હું જ છું ॥૧૯॥

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિષ્ટ્વા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે ।

૧૨૦ ॥

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશાન્તિ ॥૨૦॥

૧૨૧ ॥

વેદત્રયીમાં કહેલાં કર્મ કરનારા, સોમ-રસનું પાન કરનારા અને તેથી જ પાપ રહિત થયેલા પુરૂષો વેદ વિહિત યજ્ઞોથી મારું પૂજન કરીને સ્વર્ગ લોકની પ્રાપ્તિની માગણી કરે છે. તેઓ પુણ્યપ્રાપ્ય સુરેન્દ્રલોકને પામીને સ્વર્ગમાં રહેલા દેવભોગોને ભોગવે છે.

તે લોકો તે વિશાળ-વૈભવશાળી સ્વર્ગલોકને ભોગવીને પુણ્ય થઈ રહે છે ત્યારે પાછા મર્ત્ય લોકમાં આવે છે. આ પ્રમાણે વેદત્રયીમાં કહેલા ધર્મને અનુસરનારા વિષયોપભોગની અભિલાષા રાખનારા મનુષ્યો આવાગમને પામ્યા કરે છે. ॥૨૦-૨૧॥

અનન્યાશ્ચિન્ત્યન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

૧૨૨ ॥

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥૨૨॥

અને જે જનો અનન્ય ભાવથી ભાવિત થઈને મારું જ ચિન્તન કરતાં મારી ઉપાસના કરે છે. એવા તે મારામાં અખંડ જોડાયેલા પુરૂષનું યોગ અને ક્ષેમ તેને હું જ ઉપાડી લઉં છું. ॥૨૨॥

યેઽપ્યન્યદેવતા ભક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

૧૨૩ ॥

તેઽપિ મામેવ કૌન્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥૨૩॥

અને જેઓ પણ બીજા દેવતાઓમાં ભક્તિ રાખે છે. અને શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને પૂજન કરે છે, તે પણ હે કૌન્તેય ! જો કે-પૂજા તો મારી જ કરે છે. પણ અવિધિપૂર્વક-મને સર્વાત્મા નહિ જાણીને પરોક્ષ રીતે પૂજે છે. ॥૨૩॥

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ ।

૧૨૪ ॥

ન તુ મામભિજાનન્તિ તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવન્તિ તે ॥૨૪॥

કારણ કે સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા અને પ્રભુ-ફળપ્રદાતા તો હું જ છું. પણ એ રીતે મને તેઓ ખરી રીતે યથાર્થ જાણતા નથી. તેથી તેઓ અવિનાશી મહાફળથી પડી જાય છે. અર્થાત્-અતિ અલ્પ ફળને મેળવે છે. ॥૨૪॥

યાન્તિ દેવવ્રતા દેવાન્પિતૃન્યાન્તિ પિતૃવ્રતાઃ ।

ભૂતાનિ યાન્તિ ભૂતેજ્યા યાન્તિ મઘાજિનોઽપિ મામ્ ૨૫ ।

દેવોમાં શ્રદ્ધા રાખીને વ્રતકરનારા દેવોને પામે છે. પિતૃઓમાં શ્રદ્ધા રાખીને વ્રત કરનારા પિતૃઓને પામે છે. ભૂત ભૈરવાદિકને પૂજનારા ભૂત ભૈરવાદિકને પામે છે. અને એતો ખુલ્લું જ છે કે મારું યજન-પૂજન કરનારા તો મને જ પામે છે. ॥૨૫॥

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥૨૬॥

(હું કેટલો સરલ અને સુલભ છું તે તો જો!) પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ, જે મને પ્રેમથી અર્પણ કરે છે. તે હું પવિત્ર-એકાગ્ર મનવાળા મારા ભક્તનું ભક્તિથી આપેલું ગ્રહણ કરું છું. ॥૨૬॥

યત્કરોષિ યદશ્નાસિ યજ્જુહોષિ વ્દાસિ યત્ ।

યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥૨૭॥

માટે તું પણ જે કરે છે, જે ખાય છે, જે હોમે છે, જે આપે છે, અને જે તપ કરે છે. તે સઘળું હે કૌન્તેય ? મને અર્પણ બુદ્ધિથી જ કર ! ॥૨૭॥

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષ્યસે કર્મબન્ધનૈઃ ।

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥૨૮॥

અને આમ મને અર્પણ કરવાથી સારાં-નરસાં ફળ આપનારાં શુભ-અશુભ સર્વ કર્મબંધનોથી તું મુકાઈ જઈશ. અને આ ફળત્યાગરૂપ સંન્યાસયોગથી યુક્ત મનવાળો તું સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈને મનેજ પામીશ. ॥૨૮॥

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ૨૧ ।

સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રમાં સમ ભાવથી હું રહેલો છું, માટે મારે આ દ્વેષ કરવા યોગ્ય, કે આ પ્રેમ કરવા યોગ્ય એવો વિભાગ નથી. પણ જે કોઈ મને પરમ પ્રેમથી ભજે છે. તો તેઓ મારામાં છે. અને તેઓમાં હું પણ છું. (અર્થાત્- ભજે તેના ભગવાન છે.) ॥૨૯॥

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥૩૦॥

અને વળી મર કોઈ ગમે તેવો અતિ દુરાચારી હોય, તો પણ મને અનન્ય ભાવથી જો ભજે છે, તો તે ખરો સાધુજ છે એમ માનવો, કારણ કે હવે તે ઘણા સારા નિશ્ચય ઉપર આવી ગયેલો છે માટે. ॥૩૦॥

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાન્તિ નિગચ્છતિ ।

કૌન્તેય પ્રતિ જાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥૩૧॥

આવો માણસ ટુંકી મુદતમાંજ ધર્માત્મા થઈ જાય છે. અને અખંડ શાન્તિને પણ પામે છે. હે કૌન્તેય ! તું પ્રતિજ્ઞા કરીને કહે જે કે મારો ભક્ત ક્યારેય મોક્ષમાર્ગથી પડશે નહિ. ॥૩૧॥

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ૩૨

હે પાર્થ ! મારો મહિમા તો જો ! મારો આશ્રય કરીને તો, જે કોઈ પાપ યોનિમાં જન્મેલા હોય, તેમજ સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો, તથા શૂદ્રો, તે સઘળાય પણ પરમ સર્વોત્કૃષ્ટ ગતિરૂપ મારા ધામને પામે છે. ॥૩૨॥

કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તા રાજર્ષયસ્તથા ।

અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥૩૩॥

તો પછી પુણ્યવાન બ્રાહ્મણો તથા રાજર્ષિ-ક્ષત્રિયો, તે મારા ભક્તો હોય તો તે પરમગતિ પામેજ. એમાં વળી કહેવાનું જ શું હોય ? માટે તું આ અનિત્ય અને વાસ્તવિક સુખ વિનાના માનવ લોકને જન્મને પામીને મારુંજ ભજન કરી લે ! ॥૩૩॥

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મઘાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ યુક્ત્વૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥૩૪॥

તું મારામાંજ મન રાખનારો થા ! મારામાંજ સ્નેહ રાખ ! મારુંજ પૂજન કર ! અને મનેજ નમસ્કાર કર ! આ પ્રમાણે તું મત્પરાયણ થઈને મારામાંજ મન જોડીશ, તો નક્કી તું મનેજ પામીશ. ॥૩૪॥

ૐતત્સવિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષ્ત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગો નવમોઽધ્યાયઃ ॥૧॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષ્ત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગો નામ નવમોઽધ્યાયઃ

ૐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ
અથ દશમોઽધ્યાયઃ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ભૂય એવ મહાબાહો શ્રુણુ મે પરમં વચઃ ।
યત્તેઽહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥૧॥
શ્રી ભગવાન કહે છે = હે મહાબાહો ! મારું વચન સાંભળીને
પ્રસન્ન થતા તને તારું હિત કરવાની ઈચ્છાથી પ્રેરાઈને જે હું બીજું
ઉત્તમ વચન કહું છું તે તું ધ્યાન દઈને સાંભળ ! ॥૧॥
ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ।
અહમાર્દિહિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥૨॥
મારો ઉત્પત્તિ પ્રકાર સર્વ દેવગણો તેમજ મહર્ષિઓ પણ જાણતા
નથી. કારણ કે એ દેવોનો અને મહર્ષિઓનો પણ સર્વ પ્રકારે હું જ
આદિ કારણ છું. ॥૨॥
યો મામજમનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ।
અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥૩॥
જે મને અજન્મા-જન્માદિક વિકારે રહિત, અને અનાદિ સર્વ
લોકનો મહેશ્વર સર્વ-નિયન્તા એમ જાણે છે, તે મનુષ્યોમાં ઉત્તમ
જ્ઞાની સર્વ પાપથી સર્વથા મુકાઈ જાય છે. ॥૩॥
બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ।
સુખં દુઃખં ભવોઽભાવો ભયં ચાભયમેવ ચ ॥૪॥
અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ।
ભવન્તિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિદ્યાઃ ॥૫॥
બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ-સાવધાનતા, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ,
સુખ, દુઃખ, ભવ-ઉત્પત્તિ, અભાવ-નાશ, ભય અને અભય પણ.
અહિંસા, સમતા-સમદૃષ્ટિ, તુષ્ટિ-સંતોષ, તપ, દાન, યશ,
અપયશ, આ સઘળા જુદા-જુદા પ્રકારના ભૂતમાત્રના ભાવો-ગુણો,
મારા થકીજ પ્રવર્તે છે. ॥૪-૫॥

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।
મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોક ઙ્માઃ પ્રજાઃ ૬ ।
સાત મહર્ષિઓ, તે પહેલાંના ચાર-સનકાદિકો, તથા ચૌદમનુઓ,
આ સઘળા, કે જેમનાથી લોકમાં આ સઘળી પ્રજાઓ થઈ છે, તે
બધા બ્રહ્માના મનથી થયેલા મારા ભાવો છે. ॥૬॥
એતાં વિભૂતિં યોગં ચ મમ યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।
સોઽવિકમ્પેન યોગેન યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥૭॥
મારી આ વિભૂતિ અને મારું આ સામર્થ્ય તેને જે તત્ત્વથી જાણે
છે, તો તે પુરૂષ અવિચળ ભક્તિયોગથી જોડાય છે-નિષ્પન્ન થાય છે,
એમાં કાંઈ સંશય નથી. ॥૭॥
અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।
ઙ્ગિતિ મત્વા ભજન્તે માં બુદ્ધ્યા ભાવસમન્વિતાઃ ॥૮॥
હુંજ સર્વજગત્નો આદિ કારણભૂત છું. અને મારાથીજ આ સઘળું
વિશ્વ પ્રવર્તે છે. આ પ્રમાણે સમગ્રીને ડાહ્યા-બુદ્ધિમાન માણસો,
મારામાં ભાવ-ભક્તિએ યુક્ત થઈને મનેજ ભજે છે. ॥૮॥
મત્ચિત્તા મદ્રતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।
કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥૯॥
મારા ભક્તો મારામાંજ ચિત્ત રાખીને, મારામાંજ પ્રાણવૃત્તિ
જોડીને, પરસ્પર એકબીજાને મારો મહિમા સમજાવતાં, અને
નિરન્તર મારીજ કથા-વાર્તાઓ કરતાં સન્તુષ્ટ વર્તે છે. અને
આનન્દાનુભવ માણે છે. ॥૯॥
તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।
દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાન્તિ તે ॥૧૦॥
આ પ્રમાણે મારામાં અખંડ જોડાઈ રહેલા અને મને જ પ્રીતિપૂર્વક
ભજનારા તે મારા ભક્તોને હું તેવો બુદ્ધિયોગ આપું છું કે જેનાથી
તેઓ મને સાક્ષાત્ પામે છે-ઠેઠ મારા ધામમાં જ જાય છે. ॥૧૦॥
તેષામેવાનુકમ્પાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।
નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥૧૧॥
અને તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટેજ, તેમના

હૃદયારવિન્દમાં અખંડ વિરાજમાન રહેલો હું પ્રકાશિત
જ્ઞાનદીપથી તેમના અજ્ઞાનથી પ્રસરતા અંધકારને-આવરણને
નાશ કરું છું. ॥૧૧॥

અર્જુન ઉવાચ ।

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।
પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિભુમ્ ॥૧૨॥
આહુસ્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિનારદસ્તથા ।
અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ॥૧૩॥
અર્જુન પૂછે છે = આપજ પરંબ્રહ્મ છો, પરમ ધામ-પ્રાપ્ય સ્થાન,
પરમ પવિત્ર-પતિતપાવન છો. અને આપનેજ શાશ્વત પુરુષ,
દિવ્યમૂર્તિ, આદિદેવ, અજન્મા અને વિભુ સર્વવ્યાપક છો. એમ બધા
મહર્ષિઓ કહે છે. તેમજ દેવર્ષિ નારદમુનિ. અસિત, દેવળ અને
વ્યાસમુનિ, એ સર્વે તથા આપ પોતે પણ મને એમજ કહી સમજાવો
છો. ॥૧૨-૧૩॥

સર્વમેતદૃતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।
ન હિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥૧૪॥
હે કેશવ ! આપ મને જે કહો છો, તે સઘળું હું સત્યજ માનું છું.
ખરેખર હે ભગવાન્ ! આપના વ્યક્તિ ભાવને તો નથી દેવો જાણતા,
કે નથી દૈત્યો જાણતા. ॥૧૪॥

સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્થ ત્વં પુરુષોત્તમ ।
ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥૧૫॥
હે ભૂતભાવન !-ભૂત-પ્રાણીમાત્રને વૃદ્ધિ પમાડનારા ! હે ભૂતેશ
! ભૂતમાત્રના નિયંતા, હે દેવદેવ ! જગત્પતે ! અને હે પુરુષોત્તમ !
તમેજ એક તમારા સ્વરૂપને તથા મહિમા સામર્થ્યને તમારી મેળેજ
સ્વયં પોતેજ જાણો છો. ॥૧૫॥

વક્તુ મર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।
યાભિર્વિભૂતિભિર્લોકાનિમાસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ૧૬ ।
માટે આપની દિવ્ય-સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓ મને સમગ્રપણે કહેવાને યોગ્ય
છો. કે જે વિભૂતિઓથી આ સર્વ લોકમાં આપ વ્યાપીને રહેલા છો. ॥૧૬॥

કથં વિદ્યામહં યોગિસ્ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્ ।
કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥૧૭॥
હે યોગેશ્વર ! તમારું સદાય પરિચિન્તવન કરતાં તમને હું કેવી
રીતે જાણી શકું ? હે ભગવન્ ! કયા કયા પદાર્થોમાં મારે આપનું
ચિન્તવન કરવું ? ॥૧૭॥

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।
ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શ્રૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥૧૮॥
હે જનાર્દન ! આપનો મહિમા અને આપની વિભૂતિઓ ફરીથી
વિસ્તારપૂર્વક મને કહો ? આપનો મહિમા સમજાવનારું અમૃત તુલ્ય
આપનું ભાષણ સાંભળતાં મને તૃપ્તિ જ થતી નથી. ॥૧૮॥

શ્રી ભગવાનુવાચ ।
હન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।
પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ॥૧૯॥
શ્રી ભગવાન કહે છે = ભલે ત્યારે હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! તને મારી દિવ્ય
વિભૂતિઓમાંથી મુખ્યપણે રહેલી કેટલીક વિભૂતિઓ કહીશ. કારણ
કે - મારી વિભૂતિઓના વિસ્તારનો અન્ત તો નથી જ. ॥૧૯॥

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।
અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામન્ત એવ ચ ॥૨૦॥
હે ગુડાકેશ ! સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં રહેલો આત્મા-
જીવાત્મા તે હું છું-મારી વિભૂતિ છે. અને સર્વ ભૂતોનો આદિ કારણ,
મધ્ય-સ્થિતિ-રક્ષણ કરનારો, અને અન્ત-સંહાર કરનારો પણ હું જ
છું. ॥૨૦॥

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।
મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥૨૧॥
બાર આદિત્યોમાં વિષ્ણુનામે આદિત્ય હું છું. પ્રકાશવાળા
પદાર્થોમાં અંશુમાન્-સૂર્યદેવ હું છું. ઓગણપચાશ વાયુઓમાં
મરીચિનામે વાયુ હું છું. અને નક્ષત્રોમાં ચન્દ્રમા તે હું છું. ॥૨૧॥
વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।
ઙ્ઙિન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥૨૨॥

વેદોમાં સામ વેદ હું છું દેવોમાં ઈન્દ્ર દેવ હું છું. ઈન્દ્રિયોમાં મન હું છું. અને ભૂતોમાં ચેતના-બુદ્ધિતત્ત્વ હું છું. ॥૨૨॥

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।

વસૂનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિખરિણામહમ્ ॥૨૩॥

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ વૃહસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કન્દઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥૨૪॥

અગીયાર રૂદ્રોમાં શંકર હું છું. યક્ષોમાં અને રાક્ષસોમાં કુબેર હું છું. આઠ વસુઓમાં પાવક નામે વસુ હું છું. શિખરોવાળા પર્વતોમાં મેરુ નામે પર્વત હું છું.

હે પાર્થ ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય જે દેવગુરુ બૃહસ્પતિ તે મને જાણ ! સેનાપતિઓમાં કાર્તિક સ્વામી હું છું. અને જળાશયોમાં સાગર હું છું. ॥૨૩ - ૨૪॥

મહર્ષીણાં ભૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥૨૫॥

મહર્ષિઓમાં ભૃગુઋષિ હું છું. સર્વ વાણીમાં એકાક્ષર - ઐં કાર હું છું. યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું. અને સ્થાવર એટલે સ્થિર પદાર્થોમાં હિમાચળ હું છું. ॥૨૫॥

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગન્ધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥૨૬॥

સર્વ વૃક્ષોમાં અશ્વત્થ-પીપળો હું છું. દેવર્ષિઓમાં નારદ મુનિ હું છું. સર્વ ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ હું છું. અને સર્વ સિદ્ધપુરુષોમાં કપીલમુનિ હું છું. ॥૨૬॥

ઉચ્ચૈઃ શ્રવસમશ્ચાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।

ૅરાવતં ગજેન્દ્રાણાં નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ॥૨૭॥

ઘોડાઓમાં અમૃતની સાથે સમુદ્રમાંથી નીકળેલો ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામે ઘોડો મને જાણ ! ગજેન્દ્રોમાં ઐરાવત મને જાણ ! અને મનુષ્યોમાં રાજા મને જાણ ! ॥૨૭॥

આયુધાનામહં વજ્રં ધેનુનામસ્મિ કામધુક્ ।

પ્રજનશ્ચાસ્મિ કન્દર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥૨૮॥

આયુધોમાં વજ્ર આયુધ હું છું. ધેનુઓમાં કામદુઘા ધેનું હું છું. પ્રજા પેદા કરનારા કંદર્પ-કામ તે પણ હું છું. અને સર્પોમાં વાસુકી સર્પ હું છું. ॥૨૮॥

અનન્તશ્ચાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ।

પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥૨૯॥

નાગોમાં અનંત નામે નાગ હું છું. જળવાસીઓમાં વરુણદેવ હું છું. પિત્રુઓમાં અર્યમા હું છું. અને નિયમન કરનારાઓમાં જમરાજા હું છું. ॥૨૯॥

પ્રહ્લાદશ્ચસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥૩૦॥

દૈત્યોમાં ભક્તરાજ પ્રહ્લાદ હું છું. પરિણામ પમાડનારાઓમાં અથવા ગણના કરનારાઓમાં સમર્થ કાળ હું છું. પશુઓમાં મૃગરાજ-સિંહ હું છું. અને પક્ષીઓમાં પક્ષીરાજ ગરુડ હું જ છું. ॥૩૦॥

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શક્ષ્મભૃતામહમ્ ।

ઙ્ગાણાં મકરશ્ચસ્મિ સ્ત્રોતસામસ્મિ જાહ્વી ॥૩૧॥

વહેતા વેગવાળા પદાર્થોમાં પવન હું છું. શસ્ત્રધારીઓમાં દશરથ પુત્ર શ્રીરામ હું છું. માછલાઓમાં મધર હું છું. અને વહેતા પ્રવાહ-નદીઓમાં જહ્નુકન્યા ગંગા હું છું. ॥૩૧॥

સર્ગાણામાદિરન્તશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥૩૨॥

હે અર્જુન ! દરેક સર્ગોનો આદિ અંત અને મધ્ય પણ હું જ છું. વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મ વિદ્યા હું છું. અને વાદ કરનારાઓના વાદનો વિષય હું છું. ॥૩૨॥

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વન્દ્વઃ સામાસિકસ્ય ચા

અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાહં વિશ્વતોમુખઃ ॥૩૩॥

અક્ષરોમાં અ અક્ષર હું છું. સમાસોમાં ઉભયપદ પ્રદાન દ્વન્દ્વ સમાસ હું છું. સર્વકાળના વિભાગોમાં અક્ષયકાળ હું છું. અને ચોતરફ મુખવાળો બ્રહ્મા તે પણ હું જ છું. ॥૩૩॥

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્ભવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ ।
 કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્રુ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા૩૪।
 સર્વને હરનારો મૃત્યુ-કાળ હું છું. અને ઉત્પન્ન થનારાઓનો
 ઉદ્ભવ-ઉત્પત્તિનું સ્થાન હું છું. અને સ્ત્રીઓમાં કીર્તિ, શ્રી, વાણી,
 સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ અને ક્ષમા એ સર્વ હું જ છું. ॥૩૪॥
 બૃહત્સામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી છન્દસામહમ્ ।
 માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમૃતૂનાં કુસુમાકરઃ ॥૩૫॥
 તેમજ સામવેદના મંત્રોમાં બૃહત્સામ તે હું છું. અને સર્વ છંદોમાં
 ગાયત્રીછંદ તે હું છું. બાર મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષ (માગસર) માસ
 તે હું છું. અને છ ઋતુઓમાં વસંત હું છું. ॥૩૫॥
 ઘૃતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।
 જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥૩૬॥
 છેતનારાઓનું ઘૃત-છળસામર્થ્ય હું છું. તેજસ્વીઓનું તેજ-પ્રભાવ
 હું છું. વિજય અને વ્યવસાય તે પણ હું છું. અને સાત્વિક-સમર્થ
 પુરૂષોનું સામર્થ્ય હું છું. ॥૩૬॥
 વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાણ્ડવાનાં ધનંજયઃ ।
 મુનિનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિઃ ॥૩૭॥
 સર્વ યાદવોમાં વાસુદેવ તે હું છું. અને પાંડવોમાં ધનંજય-અર્જુન
 તે હું છું. મુનિઓના મધ્યે પણ વ્યાસ મુનિ તે હું છું. અને કવિઓમાં-
 જ્ઞાનીજનોમાં ઉશના-શુક્રાચાર્ય કવિ હું છું. ॥૩૭॥
 દણ્ડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ।
 મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥૩૮॥
 નિયમન કરનારાઓનો દંડ હું છું. અને જયની અભિલાષા
 સેવનારાઓની નીતિ-ગુહ્યવિચારણા હું છું. રહસ્યોમાં મૌન અને
 જ્ઞાનવાળાઓનું પરમ જ્ઞાન તે પણ હું જ છું. ॥૩૮॥
 યચ્ચાપિ સર્વભૂતાનાં બીજં તદહમર્જુન ।
 ન તદસ્મિ વિના યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥૩૯॥
 અને વળી હે અર્જુન! સર્વ ભૂત-પ્રાણી માત્રનું જે સનાતન બીજ-
 કારણ તે પણ હું જ છું. કારણ કે એવું એક પણ ચરાચર-ભૂતપ્રાણી

નથી, કે જે મારા સિવાય થયું હોય કે રહેતું હોય. ॥૩૮॥
 નાન્તોઽસ્મિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરંતપ ।
 एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥
 હે પરન્તપ! મારી દિવ્ય-અલૌકિક આશ્ચર્યમય વિભૂતિઓનો
 પાર જ નથી. અને આ તો મેં તને અમુક અમુકજ વિભૂતિનો વિસ્તાર
 દિગ્દર્શન જેવો કહ્યો છે. ॥૪૦॥
 यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
 तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥४१॥
 આ જગતમાં જે જે વિભૂતિવાળું પ્રાણી-શોભાયમાન કે
 પ્રભાવશાળી હોય તે તે બધુંય મારા તેજ-સામર્થ્યના એક અંશમાંથી
 જ થયેલું છે, એમ તું જાણ! ॥૪૧॥
 अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
 विश्वभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥
 અથવા તો હે અર્જુન! તારે આ બધું જાણવાથી શો વિશેષ છે? આ
 સઘડા જગતને હું મારા ઐશ્વર્યના એક અંશથી ઐશ્વર્ય લેશથી ધારી
 રહ્યો છું. ॥૪૨॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥

ૐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ
અથૈકાદશોઽધ્યાયઃ

અર્જુન ઉવાચ

મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્ ।
યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં વિગતો મમ ॥૧॥
અર્જુન કહે છે = મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે આપે જે પરમ
રહસ્યરૂપ અધ્યાત્મ-જ્ઞાન સંબંધી વચન કહ્યું, તેનાથી મારો આ મોહ
ટળી ગયો. ॥૧॥

ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।
ત્વત્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥૨॥
કેમ કે - હે કમળનયન પ્રભો! મેં આપના થકી ભૂત-પ્રાણીમાત્રની
ઉત્પત્તિ અને પ્રલય વિસ્તારથી સાંભળ્યા છે, તથા આપનો અખંડ
અવિનાશી મહિમા પણ સાંભળ્યો છે. ॥૨॥

એવમેતદ્યથાત્થ ત્વમાત્માનં પરમેશ્વર ।
દ્રષ્ટુમિચ્છામિ તે રૂપમૈશ્વરં પુરુષોત્તમ ॥૩॥
હે પરમેશ્વર! આપ પોતાને જેવા કહો છો, એ બરોબર એમ જ
છે. પરંતુ હે પુરૂષોત્તમ! આપનું એ સકળ ઐશ્વર્ય સંપત્ત ઐશ્વર્યરૂપ
હું સાક્ષાત્ નેત્રોથી જોવા ઈચ્છુ છું. ॥૩॥

મન્યસે યદિ તચ્ચક્વ્યં મયા દ્રષ્ટુમિતિ પ્રભો ।
યોગેશ્વર તતો મે ત્વં દર્શયાત્માનમવ્યયમ્ ॥૪॥
હે પ્રભો! જો મારાથી તે આપનું રૂપ દેખવાને શક્ય છે, એમ
આપ માનતા હો, તો હે યોગેશ્વર! મને આપ આપના એ અવિનાશી
સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવો. ॥૪॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશઃ ।
નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ॥૫॥
શ્રી ભગવાન કહે છે = હે પાર્થ! મારાં સોએ સો અને હજારો
હજાર નાના પ્રકારનાં અનેક વર્ણનવાળાં અને અનેક આકૃતિઓવાળાં
દિવ્ય અલૌકિકરૂપોને તું જો! ॥૫॥

પશ્યાદિત્યાન્વસૂન્નુદ્રાનશ્ચિનો મરુતસ્તથા ।
બહૂન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત ॥૬॥
હે ભરતકુળોત્પન્ન- અર્જુન! મારામાં રહેલા બાર આદિત્યો,
આઠ વસુઓ, અગીયાર રૂદ્રો, બે અશ્વિનીકુમારો, તથા
ઓગણપત્યાસ મરૂતોને જો! તેમ જ પૂર્વે કદી નહિ જોએલાં એવાં
ઘણાંક આશ્ચર્યકારી રૂપોને પણ જો! ॥૬॥

ઙ્ઙૈકસ્થં જગત્કૃત્સં પશ્યાઘા સચરાચરમ્ ।
મમ દેહે દુડાકેશ યચ્ચાન્યદ્દ્રષ્ટુમિચ્છસિ ॥૭॥
હે ગુડાકેશ! હમણાં આ મારાં શરીરમાં એકભાગમાં રહેલું
સચરાચર સઘળું વિશ્વ જો! તેમજ-તું જે કાંઈ બીજું જોવા ઈચ્છતો
હોય તે પણ જો! ॥૭॥

ન તુ માં શક્યસે દ્રષ્ટુમનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ।
દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥૮॥
પણ મને તું આ તારા પ્રાકૃત-માયિક ચક્ષુથી તો જોવા સમર્થ
નહિ જ થાય. માટે હું તને દિવ્ય ચક્ષુ આપુ છું. એનાંથી તું મારું
ઈશ્વરભાવને જણાવનારું યોગ સામર્થ્ય જો! ॥૮॥

સંજય ઉવાચ ।

એવમુક્ત્વા તતો રાજન્મહાયોગેશ્વરો હરિઃ ।
દર્શયામાસ પાર્થાય પરમં રૂપમૈશ્વરમ્ ॥૯॥
સંજય કહે છે = હે રાજન્! મહાયોગેશ્વર અને સ્મરણ માત્રથી
પાપને હણનારા ભગવાન શ્રીહરિએ આપ્રમાણે કહીને તુરતજ
પૃથાપુત્ર-અર્જુનને પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત પોતાનું રૂપ બતાવ્યું. ॥૯॥

અનેક વક્ત્રાનયનમને કાદ્ભુતદર્શનમ્ ।
અનેકદિવ્યાભરણં દિવ્યાનેકોઘતાયુધમ્ ॥૧૦॥
દિવ્યમાત્યામ્બરધરં દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્ ।
સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનન્તં વિશ્વતોમુખમ્ ॥૧૧॥

અનેક મુખ અને અનેક નેત્રોએ યુક્ત, અનેક અદ્ભુત-
આશ્ચર્યકારી દેખાવવાળું, અનેક દિવ્ય આભૂષણોએ યુક્ત, અને
અનેક ઉગામેલાં દિવ્ય આયુધો ધારી રહેલું.

દિવ્ય પુષ્પમાળાઓ અને વસ્ત્રો ધારણ કરી રહેલું, દિવ્ય ગંધનું બધે શરીરે જેને લેપન કરેલું છે. સર્વ આશ્ચર્યોથી પૂર્ણ, ચોતરફ સીમાએ રહિત, સર્વ બાજુએ મુખવાળું એવું વિરાટરૂપ ભગવાને અર્જુનને બતાવ્યું. ॥૧૦-૧૧॥

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેદ્યુગપદુત્થિતા ।
યદિ ભાઃ સદૃશી સા સ્યાદ્ભાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥૧૨॥
તત્રૈકસ્થં જગત્કૃત્સં પ્રવિભક્તમનેકધા ।
અપશ્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાણ્ડવસ્તદા ॥૧૩॥

આકાશમાં હજારો સૂર્ય એક સાથે ઉદય પામ્યા હોય અને તેનો જેવો પ્રકાશ થાય, તે પ્રકાશ પણ મહાત્મા-વિશ્વરૂપ પરમાત્માના પ્રકાશને તુલ્ય કદાચિત્ થાય કે ન પણ થાય.

પાંડુપુત્ર અર્જુનને તે સમયમાં અનેક પ્રકારે ભિન્નભિન્ન રહેલું સઘળું જગત્ દેવોના પણ દેવ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના એ શરીરમાં એકભાગમાં રહેલું દીઠું. ॥૧૨-૧૩॥

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનંજયઃ ।
પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાઙ્ગલિરભાષત ॥૧૪॥

અને તે પછી આવાં એશ્ચર્યથી ચક્રીત અને રોમાંચ શરીરવાળો અર્જુન પ્રકાશમય વિશ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને શ્રદ્ધા-ભક્તિ પૂર્વક મસ્તકથી નમસ્કાર કરી હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો. ॥૧૪॥

અર્જુન ઉવાચ ।

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાસ્તથા ભૂતવિશેષસઙ્ગાન્ ।
બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થમૃષીંશ્ચ સર્વાનુરંગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥૧૫॥

અર્જુન કહે છે = હે પ્રકાશ મૂર્તિ! હું આપના શરીરમાં સઘળા દેવોને, તથા અનેક ભૂતોના સમુદાયોને, તથા કમળરૂપ આસનમાં બેઠેલા બ્રહ્માને, તથા શંકરને, તથા સર્વ ઋષિઓને તેમજ દિવ્ય આકારવાળા સર્પોને હું દેખું છું. ॥૧૫॥

અનેક બાહૂદરવક્ત્રનેત્રં પશ્યામિ ત્વાં સર્વાતોઽનન્તરૂપમ્ ।
નાન્તં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિં પશ્યામિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપ ॥૧૬॥

હે વિશ્વના સ્વામી સમર્થદેવ! હું આપને અનેક ભુજા, ઉદર,

મુખ અને નેત્રોવાળા તથા સર્વબાજુએ અનંતરૂપે દેખાતા જોઉં છું. હે વિશ્વરૂપ! હું આપનો નથી અંત છેડો દેખતો, કે નથી મધ્ય દેખતો, તેમજ આપનો આદિ ભાગ પણ હું નથી દેખતો. ॥૧૬॥

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ તેજોરાશિં સર્વતો વીક્ષિમન્તમ્ ।
પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમન્તાદીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમપ્રમેયમ્ ॥૧૭॥

હું આપને મુકુટવાળા, ગદાવાળા, ચક્રવાળા તથા સર્વથા તેજના સમૂહરૂપ અને સર્વ બાજુએથી મહા કાન્તિમાન, તથા બળતો અગ્નિ અને સૂર્યને સમાન પ્રકાશમય અને સર્વ બાજુએથી અમાપ સ્વરૂપ અને સામું પણ ન જોઈ શકાય એવા દુર્નિરીક્ષ્યરૂપ આપને દેખું છું. ॥૧૭॥

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોપ્તા સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥૧૮॥

આપજ જાણવા યોગ્ય- જ્ઞેયસ્વરૂપ પરમ અક્ષર છો. આપજ આ સકળ વિશ્વના પરમ નિધાન-આશ્રય છો. શાશ્વત-સનાતન ધર્મના રક્ષક આપ જ છો. તથા અવ્યય સ્વરૂપ સનાતન પુરુષ-પરમાત્મા આપ જ છો. એમ મારો મત-અભિપ્રાય છે. ॥૧૮॥

અનાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્યમનન્તબાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।
પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહુતાશવક્ત્રં સ્વતેજસા વિશવમિદં તપન્તમ્ ॥૧૯॥

આપને આદિ, મધ્ય અને અન્તે વર્જીત, અનન્ત વીર્ય-પરાક્રમવાળા, અનન્ત ભુજાઓવાળા, ચન્દ્ર-સૂર્યરૂપ નેત્રોવાળા, પ્રજ્વલિત જવાળાઓવાળો અગ્નિ જેના મુખમાં રહેલો છે. અને પોતાના તેજથી આ સઘળા વિશ્વને તપાવતા એવા હું જોઉં છું. ॥૧૯॥

ઘાવાપૃથિવ્યોરિદમન્તરં હિ વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ।
દૃષ્ટ્વાદ્ભુતં રૂપમુગ્રં તવેદં લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥૨૦॥

હે મહાત્મન્! સ્વર્ગ લોક અને આ પૃથ્વી લોક એ બેનો વચલો લઘળો આકાશનો ભાગ તથા સર્વ દિશાઓ તમો એકલાથી જ વ્યાપ્ત-પૂર્ણ છે. અને આ આપનું આશ્ચર્યકારી અને ઉગ્ર-ભયંકર રૂપ જોઈને સઘળી ત્રિલોકી અતિશય વ્યથા પામી ગઈ છે. ॥૨૦॥

અમી હિ ત્વાં સુરસઙ્ગા વિશન્તિ કેચિદ્વીતાઃ પ્રાજ્ઞલયો ગૃણન્તિ।
સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિદ્વસઙ્ગાઃ સ્તુવન્તિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥૨૧॥

આ સઘળા દેવતાઓના સમૂહો આપના પ્રત્યે જ પ્રવેશ કરી રહ્યા છે. અને કેટલાક ભયભીત થઈને હાથ જોડીને આપની સ્તુતિ કરે છે. તેમજ મહર્ષિઓ અને સિદ્ધોના સમૂહો “કલ્યાણ હો” એમ કહીને ઘણાં ઉત્તમ સ્તુતિવચનરૂપ સ્તોત્રોથી આપની સ્તુતિ કરે છે. ॥૨૧॥

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેડશ્ચિનૌ મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ ।
ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસઙ્ગા વીક્ષન્તે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥૨૨॥

અગીયાર રૂદ્રો, બાર આદિત્યો, આઠ વસુઓ, સાધ્ય દેવો, વિશ્વ દેવો, અશ્વિની કુમારો, મરૂત-વાયુગણો તથા પિતૃગણો, તેમજ ગન્ધર્વ, યક્ષ, અસુર અને સિદ્ધોના સમૂહો, આ સર્વે વિસ્મિત-ચકિત થઈને ભયપૂર્વક આપને જોઈ રહ્યા છે. ॥૨૨॥

રૂપં મહત્તે બહુવક્ત્રનેત્રં મહાવાહો બહુબાહૂરૂપાદમ્ ।
બહૂદરં બહુદંષ્ટ્રાકરાલં દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાહમ્ ॥૨૩॥

હે મહાબાહો ! આપનું બહુ મુખ અને બહુ નેત્રોવાળું, ઘણાક બાહુઓ, સાથળો અને પગોવાળું, બહુ ઉદરવાળું, બહુ દાઢોથી ભયંકર લાગતું, એવું આ મોટું રૂપ- આકૃતિ જોઈને સઘળા લોકો વ્યાકુળ થઈ ગયા છે. અને હું પણ વ્યાકુળ થઈ ગયો છું. ॥૨૩॥

નભઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।
દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા ધૃતિં ન વિન્દામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥૨૪॥

કારણ કે-હે વિષ્ણો ! આકાશને અડી રહેલા, દેદીપ્યમાન-પ્રકાશમય, અનેક વર્ણ-રંગવાળા, ફાટું મુખ અને પ્રજ્વલિત વિશાળ નેત્રોવાળા એવા આપને જોઈને અતિ વ્યથા પામેલો ભયભીત અન્તઃકરણવાળો હું ધીરજ નથી પામતો, તેમ મને શાન્તિ પણ નથી થતી. ॥૨૪॥

દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ચ તે મુખાનિ દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસન્નિભાનિ ।
દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥૨૫॥

આપનાં દાઢોને લીધે ભયંકર લાગતાં અને પ્રલય કાળના અગ્નિ

સમાન પ્રજ્વલિત મુખો જોઈને હું દિશાઓ પણ જાણતો નથી, તેમ મને સુખ પણ થતું નથી. માટે હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! આપ પ્રસન્ન થાઓ ! ॥૨૫॥

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ સર્વે સહૈવાવનિપાલસઙ્ગૈઃ ।
ભીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ સહાસ્મદીયૈરપિ યોધમુચ્ચૈઃ ॥૨૬॥
વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશન્તિ દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ભયાનકાનિ ।
કેચિદ્વિલગ્ના દશનાન્તરેષુ સંદૃશ્યન્તે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાઙ્ગૈઃ ॥૨૭॥

આ સઘળા ધૃતરાષ્ટ્રના છોકરાઓ સર્વ અવનિપાળોએ સહિત આપનામાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે, આ ભીષ્મ-પિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, અને આ સૂતપુત્ર-કર્ણ, તથા અમારા પક્ષના પણ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓએ સહિત બહુ કોઈ અતિ ત્વરાપૂર્વક વિકરાળ દાઢોને લીધે અતિ ભયાનક આપના મુખમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે. અને કેટલાક તો ભાંગી ગયેલાં મસ્તકોએ સહિત આપના દાંતોના અન્તરાળ ભાગમાં વળગી રહેલા દેખાય છે. ॥૨૬-૨૭॥

યથા નદીનાં બહવોડમ્બુવેગાઃ સમુદ્રમેવાભિમુખા દ્રવન્તિ ।
તથા તવામી નરલોકવીરા વિશન્તિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલન્તિ ॥૨૮॥

જેમ નદીઓના ઘણાક જળના પ્રવાહો સ્વાભાવિકપણે સમુદ્ર તરફ જ વેગપૂર્વક દોડે છે. એટલે કે સમુદ્રમાં જ જેમ પ્રવેશ કરે છે. તેમ જ આ સઘળા નર લોકના વીરો પણ આપનાં અતિ પ્રજ્વલિત મુખોમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે. ॥૨૮॥

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતન્ના વિશાન્તિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ ।
તથૈવ નાશાય વિશન્તિ લોકા સ્તવાપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥૨૯॥

જેમ બળતા અગ્નિ પ્રત્યે પતંગીઆઓ આંધળા થઈને પોતાના નાશ માટે અતિ વેગથી દોડતા થકા પ્રવેશ કરે છે. તે જ પ્રમાણે આ સઘળા લોક પણ પોતાના નાશને માટે જ આપના મુખોમાં અતિ વેગપૂર્વક દોડતા પ્રવેશ કરી રહ્યા છે. ॥૨૯॥

લેલિહ્યસે ગ્રસમાનઃ સમાન્તાલ્લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલદ્ધિઃ ।
તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણો ॥૩૦॥

આપ આ સઘળા લોકોને પ્રજ્વલિત મુખોથી ગળી લેતા થકા

ચોતરફથી ચાટી રહ્યા છે. હે વિષ્ણો ! આપની ઉગ્રકાન્તિઓ સમગ્ર જગતને પોતાના તેજથી ભરી કાઢીને અતિ તપાયમાન જણાય છે. - તપી રહે છે. ॥૩૦॥

અચ્ચાહિ મે કો ભવાનુગ્રરૂપો નામોઽસ્તુ તે દેવવર પ્રસીદ ।
વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવન્તમાદ્યં ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥૩૧॥

મને કહો ! કે આવા ઉગ્ર-ભયાનક રૂપવાળા આપ કોણ છો ? હે દેવવર ! આપને નમસ્કાર છે. આપ પ્રસન્ન થાઓ ! આદિપુરુષ આપને હું વિશેષપણે જાણવા ઈચ્છું છું. કેમ કે-આપની આ પ્રવૃત્તિ મારા સમઝાવામાં નથી આવતી. ॥૩૧॥

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્વવૃદ્ધો લોકાન્ સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।
ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોદ્ધાઃ ॥૩૨॥

શ્રી ભગવાન કહે છે-હું લોકોનો ક્ષય-સંહાર કરનારો મહાબળવાન કાળ છું. અને હાલ-અહીંઆ આ સર્વ લોકોનો સંહાર કરવા પ્રવર્તેલો છું. માટે જે સામા પક્ષની સેનાઓમાં રહેલા યોદ્ધાઓ છે. તે સઘળાય પણ એક તારા સિવાય નહી રહે. અર્થાત્ તું યુદ્ધ નહિ કરે તોય તે સર્વે જીવવાના નથી. મરવાના જ છે. ॥૩૨॥

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ જિત્વા શત્રૂન્ ભુદ્ધ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધ્વા
મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥૩૩॥

માટે તું ઉઠ ! યશ પ્રાપ્તિ કરી લે ! અને શત્રુઓને જીતીને ધન ધાન્યાદિક સમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ રાજ્ય ભોગવ ! આ સર્વ શૂરવીર યોદ્ધાઓને મેં પ્રથમથીજ મારી દૈષ્ટિમાત્રથી મારી મૂકેલા છે. અને હે સવ્યસાચિન્ ! તું તો આ યુદ્ધમાં જય પામવામાં નિમિત્તમાત્રજ થા ! ॥૩૩॥

દ્રોણં ચ ભીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ કર્ણં તથાન્યાનપિ યોધવીરાન્ ।
મયા હતાંસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા યુધ્ધસ્વ જેતાસિ ર્ણે સપત્નાન્ ॥૩૪॥

દ્રોણાચાર્ય અને ભિષ્મપિતામહ, તથા જયદ્રથ અને કર્ણ, તથા બીજા પણ ઘણાક મારા દ્વારા હણાયેલા શૂરવીર યોદ્ધાઓને તું માર ! તું વ્યથા ન પામીશ, નિઃસન્દેહ તું યુદ્ધ કર ! ૨થ સંગ્રામમાં શત્રુઓને તું જ જીતનારો છે. ॥૩૪॥

સંજય ઉવાચ ।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिवेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

સંજય કહે છે-કેશવ ભગવાનું આવું વચન સાંભળીને મુકુટધારી અર્જુન હાથ જોડીને થર થર કંપતો નમસ્કાર કરીને ફરીથી પણ અત્યન્ત ભયભીત થઈ જઈને પ્રણામ કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પ્રત્યે ગદ્ગદ વાણીથી કહેવા લાગ્યો ॥૩૫॥

अर्जुन उवाच ।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या दगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥३६॥

અર્જુન કહે છે = હે અન્તર્યામિન્ ! આપનાં નામ અને ગુણ તથા પ્રભાવનું કીર્તન કરવાથી સઘણું જગત્ અતિ હર્ષિત થઈ રહ્યું છે. અને આપનામાં અતિ સ્નેહાતુર બની જાય છે. તેમજ ભયભીત થયેલા રાક્ષસગણો ચોતરફ દિશાઓમાં દોડી જાય છે. અને સર્વ સિદ્ધગણો નમસ્કાર કરી રહ્યા છે. ॥૩૬॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

હે મહાત્મન્ સર્વથી મહાન્ અને બ્રહ્માના પણ આદિકર્તા એવા આપને કેમ તેઓ નમસ્કાર ન કરે ? કેમકે હે અનન્ત ! હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! સત્-કાર્ય અને અસત્-કારણ એ બન્નેરૂપ આ સઘણું વિશ્વ અને તે સર્વથી પણ પર એવું જે અક્ષર તે પણ આપ જ છો. ॥૩૭॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥३८॥

આપ આદિદેવ અને પુરાણ-સનાતન પુરુષ-પરમાત્મા છો. આપ જ આ વિશ્વના પરમ આધાર છો. જાણનારા છો. અને જાણવા યોગ્ય પરમધામ પણ આપ જ છો. હે અન્તરૂપ ! આપે જ આ સઘણું વિશ્વ વ્યાપેલું છે. અર્થાત્ આપજ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છો. ॥૩૮॥

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાઙ્કઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।
નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥૩૧॥

આપજ વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરૂણ, ચન્દ્રમા, પ્રજાઓના સ્વામી
બ્રહ્મા અને તેના પણ પિતા વૈરાજ છો. આપને હજારો વાર નમસ્કાર
છે. નમસ્કાર છે. વળી આપને ફરીથી પણ વારંવાર નમસ્કાર કરું
છું, નમસ્કાર કરું છું ॥૨૮॥

નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ।
અનન્તવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વં સમાપ્નોષિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥૪૦॥

હે અનન્ત-અપાર સામર્થ્યવાળા પ્રભો ! આપને આગળથી પણ
નમસ્કાર છે. અને પાછળથી પણ નમસ્કાર છે. હે સર્વાત્મન ! આપને
સર્વ બાજુઓથી નમસ્કાર છે. કારણ કે આપ તો અનન્ત-અમાપ
પરાક્રમવાળા છો. અને સર્વમાં વ્યાપીને રહેલા છો. માટે આપ જ
સર્વરૂપ છો. ॥૪૦॥

સખેતિ મત્વા પ્રસન્નં યદુક્તં હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સખેતિ ।
અજાનતા મહિમાનં તવેદં મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥૪૧॥
યચ્ચાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ વિહારશય્યાસનભોજનેષુ ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥૪૨॥

આવો તમારો મહિમા નહિ જાણતાં મેં આપ મારા સખા છો
એમ માનીને પ્રેમથી અથવા તો ક્યારેક પ્રમાદથી પણ મેં હે કૃષ્ણ ! હે
યાદવ ! હે સખે ! એવા શબ્દો કહ્યા હોય, તેમજ હે અચ્યુત ! આપને
મેં હાસ્ય-વિનોદ પ્રસંગે વિહાર, શય્યા, આસન અને ભોજન
વિગેરેના પ્રસંગે, આપ એકલા હો ત્યારે અથવા આપના સખા
વિગેરેના સમક્ષમાં પણ અપમાનિત કર્યા હોય, તે સઘળા અપરાધની
અપાર મહિમાવાળા અપ્રમેયસ્વરૂપ આપની પાસે હું ક્ષમા માગું છું
॥૪૧-૪૨॥

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव युत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥४४॥

આપ આ સ્થાવર-જંગમાત્મક સકળ લોકના પિતા અને આ
સર્વ વિશ્વના પૂજ્ય ગુરુ અને સર્વ તુલ્ય બીજો કોઈ નથી, તો પછી
આપનાથી અધિક તો હોઈ જ કેમ શકે ? ॥

તેથી હે પ્રભો ! આપના ચરણોમાં આ શરીરને અર્પણ કરીને
પ્રણામ કરીને સ્તુતિ કરવા યોગ્ય સકળ વિશ્વના સ્વામી આપને પ્રસન્ન
કરવા માટે પ્રાર્થના કરું છું - હે દેવ ! પિતા જેમ પુત્રનો, સખા જેમ
સખાનો અને પ્રિય-પતિ જેમ પ્રિયા-પત્નીનો અપરાધ સહન કરે છે.
એજ પ્રમાણે આપ મારો અપરાધ સહન કરવા યોગ્ય છો. ॥૪૪॥

अदृष्टपूर्वं हषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देवरूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥

મેં પહેલાં નહિ દેખેલું આપનું આવું આશ્ચર્યમય રૂપ જોઈને હર્ષિત
થયો છું. તેમજ વળી મારું મન ભયથી પણ વ્યાકુળ બની ગયું છે,
માટે હે દેવ ! મને જે પ્રથમ હતું તે જ રૂપ બતાવો ! અને હે દેવેશ !
હે જગન્નિવાસ ! આપ પ્રસન્ન થાઓ ! ॥૪૫॥

किरीटिनं गदिनं तक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भजेनसहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥४६॥

હું આપને મુકુટધારી, ગદાધારી અને ચક્ર હસ્તમાં જેમને છે,
એવા દેખવા ઇચ્છું છું, માટે હે વિશ્વસ્વરૂપ ! હે સહસ્રબાહો ! આપ
તે પ્રમાણેજ-તે ચતુર્ભુજરૂપે જ થાઓ ! દર્શન આપો ! ॥૪૬॥

श्रीभगवानुवाच ।

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદરૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।
તેજોમયં વિશ્વમનન્તમાદ્યં યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥૪૭॥

શ્રીભગવાન કહે = છે હે અર્જુન અનુગ્રહપૂર્વક પ્રસન્ન થયેલા મેં
મારી યોગ શક્તિના પ્રભાવથી આ મારું પરમ તેજોમય સર્વનું
આદિભૂત અને સીમાએ રહિત વિરાટરૂપ તને બતાવ્યું છે. કે જે
તારા સિવાય બીજા કોઈએ આથી પૂર્વે દેખ્યું નહોતું. ॥૪૭॥

न वेदयज्ञाध्यनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

કુરુકુળમાં શ્રેષ્ઠ હે અર્જુન ! મનુષ્ય લોકમાં આવા પ્રકારે વિશ્વરૂપે

હું નહિ તો વેદોથી, કે નહિ યજ્ઞોથી, કે નહિ અધ્યયનો કરવાથી, તેમજ નહિ દાનોથી, કે નહિ ક્રિયાઓથી, અગર તો નહિ ઉગ્ર તપોથી પણ, તારા સિવાય બીજા કોઈએ દેખવામાં આવી શકતો હોઉં. ॥૪૮॥

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો દૃષ્ટ્વા રૂપં ઘોરમીદૃઙ્મમેદમ્ ।
વ્યપેતભીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥૪૯॥

મારું આ આવું ઘોર-ભયાનક રૂપ જોઈને તને વ્યથા મા થાઓ !
અને વિમૂઢ ભાવ પણ મા થાઓ ! તું ભયરહિત અને પ્રસન્ન મનવાળો થઈને ફરીથી મારું શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદમ. તેણે યુક્ત ચતુર્ભુજ રૂપ સારી રીતે જો ! ॥૪૯॥

સંજય ઉવાચ ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥૫૦॥

સંજય કહે છે = વાસુદેવ ભગવાને અર્જુનને આ પ્રમાણે કહીને ફરીથી પોતાનું ચતુર્ભુજ રૂપ બતાવ્યું. અને ફરીથી મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સૌમ્ય-અક્રોધ સુન્દરમૂર્તિ થઈને ભય પામેલા અર્જુનને આશ્વાસન કરીને ધીરજ આપી. ॥૫૦॥

અર્જુન ઉવાચ ।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥૫૧॥

અર્જુન કહે છે-હે જનાર્દન ! આપનું આ અતિ સૌમ્ય-શાન્તિકર માનુષ રૂપ જોઈને હમણાં હું સ્થિરચિત્ત થયો છું. અને હું મારા અસલ સ્વભાવને પામ્યો છું. ॥૫૧॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥૫૨॥

શ્રી ભગવાન કહે છે = આ મારું જે વિશ્વ-વિરાટ રૂપ તેં દીઠું, તે રૂપનું દર્શન તો અતિશય દુર્લભ છે. બ્રહ્માદિક દેવો પણ આ રૂપનાં દર્શન નિરન્તર ઇચ્છયાજ કરે છે. ॥૫૨॥

नाहं वेदैर्न तपासा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥५३॥

જેવા પ્રકારથી તેં મને દેખ્યો. તેવી રીતે તો હું વેદોથી પણ નથી દેખવામાં આવતો. કે નથી તપથી દેખાતો, કે નથી દાનથી, કે નથી યજ્ઞથી પણ દેખવામાં શક્ય થતો. ॥૫૩॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥५४॥

પરન્તુ હે પરન્તપ અર્જુન ! મારામાં અનન્ય ભક્તિથી તો આવા પ્રકારે જાણવાને, દેખવાને સાક્ષાત્ કરવાને અને તત્ત્વે કરીને પ્વેશ કરવા મારી સાથે પરમ સામ્ય પામવા માટે પણ હું શક્ય થાઉં છું ॥૫૪॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥५५॥

હે પાંડવ ! જે પુરૂષ કેવળ મારે માટે જ સઘળાં કર્મ કરનારો થાય છે. મારા પરાયણ વર્તે છે. મારામાં ભક્તિવાળો હોય છે. સંગ-આસક્તિ વિનાનો હોય છે. અને સર્વભૂત-પ્રાણીમાં વૈર ભાવે રહિત હોય છે. તે પુરૂષ મને પામે છે. ॥૫૫॥

तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो
नामैकादशोऽध्यायः ॥११॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં
યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે
વિશ્વરૂપદર્શનયોગો નામૈકાદશોઽધ્યાયઃ
॥૧૧॥

સંવત્ ૨૦૬૨ પોષસુદ ૨

સને. ૨૦૦૫ તા. ૧-૧-૦૬

-: પ્રકાશક :-

શ્રીસ્વામિનારાયણ
મંદિર ભુજ - ૬૨૬૭.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

(અર્થ સહિત)

અધ્યાય ૧૨ થી ૧૮

ૐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ

અથ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ

અર્જુન ઉવાચ ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥
અર્જુન કહે છે = જે અનન્ય ભક્તજન આ પૂર્વે કહ્યું એ પ્રકારે
નિરન્તર આપના ભજન-ધ્યાનમાં સંલગ્ન રહીને આપની ઉપાસના
કરે છે. અને જે બીજાઓ અવ્યક્ત અક્ષરની ઉપાસના કરે છે. આ
બે પ્રકારના ઉપાસકોમાં અતિ ઉત્તમ યોગવેત્તા કોણ છે ? ॥૧॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

मयावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥
શ્રીભગવાન કહે છે = મારામાં જ મનને એકાગ્ર કરીને જે
ભક્તજનો મારામાં જ નિત્યયુક્ત થઈને મારી ઉપાસના કરે છે.
અને મારામાં જ જેઓ પરમ દૃઢ શ્રદ્ધાએ યુક્ત છે. તે જ મારા
ભક્તોમાં અતિ યુક્ત-યોગ્યતાવાળા શ્રેષ્ઠ માનેલા છે. ॥૨॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥

सनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥
અને જે જનો તો ઈન્દ્રિયોના સમૂહને રૂડે પ્રકારે વશમાં કરીને,
નિર્દેશ ન કરી શકાય એવું અને તેથી જ અવ્યક્ત, એવા કૂટસ્થ,
અચળ, અવિનાશી, અક્ષર-બ્રહ્મને ઉપાસે છે. અને સર્વત્ર સમ બુદ્ધિ
રાખનારા છે. અને ભૂત-પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવામાં જ રાયનારા છે.
તો તેઓ પણ મને જ પામે છે. ॥૩-૪॥

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ધિરવાપ્યતે ॥૫॥

परन्तु-अव्यक्त अक्षर-ब्रह्ममां आसक्त यित्तवाणा ते अक्षरना
उपासकोने अति अधिक क्लेश सहेवो पडे છે. અને દેહધારીઓએ
આખરે દુઃખપૂર્વકજ તે અવ્યક્ત ગતિ પ્રાપ્ત કરાય છે. ॥૫॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

પણ જે જનો તો મત્પરાયણ થઈને સર્વ કર્મ મારામાં જ સમર્પણ
કરીને અનન્ય-એકાન્તિક ભક્તિયોગથી મારું જ ધ્યાન કરતાં મારી
જ ઉપાસના કરે છે.

તો હે પાર્થ! એ મારામાં જ ચિત્ત પરોવનારા મારા પ્રેમી એકાન્તિક ભક્તોનો હું થોડાજ સમયમાં મૃત્યુરૂપ સંસાર-સાગરથી ઉદ્ધાર કરનારો થાઉં છું. ॥૬-૭॥

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિ નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત ઋર્ધ્વં ન સંશયઃ ॥૮॥

માટે તું મારામાં જ મન લગાવી દે! મારામાં જ બુદ્ધિ પરોવી દે! હવે પછી તું મારામાં જ નિવાસ પામીશ. આ વાતમાં કાંઈ સંશય ન કરીશ. ॥૮॥

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છામું ધનંજય ॥૯॥

અને જો તું મારામાં સ્થિર ચિત્ત રાખીને ઘણો સમય ધ્યાન કરવા સમર્થ ન થતો હોય, તો હે ધનંજય! અભ્યાસ-યોગથી તું મને પામવાની ઈચ્છા રાખ! ॥૯॥

અભ્યાસેડપ્યસમર્થોડસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥૧૦॥

એવો અભ્યાસ કરવામાં પણ તું અસમર્થ હોય તો કેવળ મારે માટેજ કર્મ કરવામાં પરાયણ થઈ જા! મારે માટેજ કર્મ કરતાં કરતાં પણ મારી પ્રાપ્તિરૂપ સિદ્ધિને પામીશ. ॥૧૦॥

અથૈતદપ્યશક્તોડસિ કર્તુ મદ્યોગમાશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥૧૧॥

હવે- મારી પ્રાપ્તિ માટે એ પણ કરવા તું અસમર્થ હોય તો મારા ભક્તિ-યોગને આશરીને મન-બુદ્ધિને કાબુમાં રાખીને પછી સર્વ કર્મના ફળનો ત્યાગ કર! ॥૧૧॥

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છન્તિરન્તરમ્ ॥૧૨॥

અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન ઘણું સારું છે. જ્ઞાન કરતાં ધ્યાન વિશેષ સારું છે. ધ્યાન કરતાંય કર્મના ફળનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે ત્યાગથી તુરંતજ પછી શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૧૨॥

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥૧૩॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા વૃઢનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રનો દ્વેષ નહિ કરનારો, નિઃસ્વાર્થપણે સર્વની મૈત્રી રાખનારો, અકારણ સર્વના ઉપર કડૂણા રાખનારો, મમતાએ સહિત અને અહંકારે પણ રહિત, સુખ-દુઃખમાં સમ રહેનારો અને અપરાધીને પણ અભય આપવારૂપ ક્ષમા રાખનારો, અને જે ભક્ત-યોગી સદાય સન્તોષી રહેતો હોય, મન ઈન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખનારો અને મારા સ્વરૂપના દેહ નિશ્ચયવાળો હોય, મારામાં મન આદિક ઈન્દ્રિયો અને બુદ્ધિને અર્પણ કરીને મારીજ ભક્તિ કરનારો જે મારો ભક્ત તેજ મને પ્રિય છે. ॥૧૩-૧૪॥

યસ્માન્નોદિજતે લોકો લોકાન્નોદિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥૧૫॥

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વાર્મ્ભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥

જેનાથી કોઈ પણ પ્રાણી ઉદ્વેગ ન પામે અને જે પોતે કોઈ પણ પ્રાણીથી ઉદ્વેગ ન પામે અને જે હર્ષ, અમર્ષ, ભય અને ઉદ્વેગાદિક વિકારોથી રહિત થઈને વર્તે તે ભક્ત મને પ્રિય છે.

જે કોઈની અપેક્ષા નથી રાખતો, અંદર-બહાર શુદ્ધ રહે છે. ચતુર, પક્ષપાતે રહિત વર્તનારો અને દુઃખાદિકની વ્યથા નહિ પામનારો, તેમજ સર્વ આરંભમાત્રનો પરિત્યાગ કરનારો જે મારો ભક્ત તેજ મને પ્રિય-વ્હાલો છે. ॥૧૫-૧૬॥

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૭॥

જે ક્યારેય હર્ષાઈ જતો નથી અને કોઈનો દ્વેષ પણ કરતો નથી, જે ક્યારેય શોક નથી કરતો તેમ કશાની આકાંક્ષા નથી રાખતો, અને સારા-નરસાનો સર્વનો પરિત્યાગ કરીને મારામાં ભક્તિવાળો જે ભક્તજન તે મને બહુજ પ્રિય-વ્હાલો છે. ॥૧૭॥

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।
 શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સઙ્ગવિવર્જિતઃ ॥૧૮॥
 તુલ્યનિન્દાસ્તુતિર્મૌની સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।
 અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥૧૯॥

જે શત્રુમાં અને મિત્રમાં તથા માન-અપમાનમાં પણ સમ વર્તે છે. શીત-ઉષ્ણાદિક તથા સુખ-દુઃખમાં પણ જે સમ વર્તે છે. તેમજ સર્વમાં સંગ-આસક્તિએ રહિત છે.

જે નિન્દા અને સ્તુતિને સમાન સમજે છે. મનન કરવાના સ્વભાવવાળો છે, શરીરના નિર્વાહમાં જે કોઈ પદાર્થ મળી આવે તેનાથી જે સદાય સન્તોષી રહેનાર છે. એક જ સ્થાનમાં નિયત વાસ નહિ રાખનારો અને મારામાં સદાય સ્થિર બુદ્ધિ રાખનારો મારામાં ભક્તિમાન પુરુષ મને બહુજ ઓળખે છે. ॥૧૮-૧૯॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।

શ્રદ્ધધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥૨૦॥

હે અર્જુન ! જે પુરુષો આ મારા ભક્તિ-યોગરૂપ ધર્મમય અમૃતનું મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તીને પર્યુપાસન કરે છે. અને તેમાં શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને મત્પરાયણજ વર્તે છે. તે મારા ભક્તો મને અતિશયજ પ્રિય-ઓળખામાં ઓળખે છે. ॥૨૦॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં

યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ભક્તિયોગો નામ

દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૨॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં

યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ભક્તિયોગો નામ

દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૨॥

ૐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ

અથ ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ

ભગવાનુવાચ ।

ઇદં શરીરં કૌન્તેય ક્ષેત્રમિત્યભિધીયતે ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥૧॥

શ્રી ભગવાન કહે છે = હે અર્જુન ! આ શરીરને ક્ષેત્ર એવા નામે કહેવામાં આવે છે. અને તે ક્ષેત્ર-શરીરને જે જાણે છે. તે જીવાત્માને ક્ષેત્રજ્ઞ એવા નામે તે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારા જ્ઞાની જનો કહે છે. ॥૧॥

ક્ષેત્રજ્ઞં चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોર્જ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥૨॥

હે ભારત ! સર્વક્ષેત્ર-શરીરોમાં રહેલા ક્ષેત્રજ્ઞ-જીવાત્માને પણ....૧....ક્ષેત્રની પેઠેજ મને જ જાણ ! અને આ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ, એ બંનેના સ્વરૂપનું જે યથાર્થ જ્ઞાન તેજ જ્ઞાન છે. એમ મેં માનેલું છે. ॥૨॥

તત્ક્ષેત્રં યચ્ચ યાદૃક્ક યદ્વિકારિ યતશ્ચ યત્ ।

સ ચ યો યત્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥૩॥

તે ક્ષેત્ર-શરીર, જે છે. જેવું છે. જેવા વિકારવાળું છે. તથા જેના થકી જે થયેલું છે. તથા ક્ષેત્રજ્ઞ-જીવાત્મા જે છે. અને જેવા પ્રભાવવાળો છે. તે સઘળું સંક્ષેપથી મારા થકી સાંભળ ! ॥૩॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विबिधैः पृथक् ।

ब्रह्मासूत्रपदैश्चैव हेतुमद्विर्विनिश्चितैः ॥૪॥

આ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ સ્વભાવ વિગેરે ઋષિઓએ બહુ પ્રકારે નાના પ્રકારના વેદમંત્રોથી જુદું જુદું કહેવામાં આવ્યું છે. તેમજ-હેતુવાદ પૂર્વકનાં નિશ્ચિત અર્થવાળાં બ્રહ્મસૂત્રોનાં વાક્યોથી પણ કહેવામાં આવ્યું છે. ॥૪॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥૫॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

પંચ મહાભૂત, અહંકાર, અને અવ્યક્ત-પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, તથા દશ ઈન્દ્રિયો, એક મન અને શબ્દાદિક પાંચ ઈન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો.

તેમજ ઈચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, પંચભૂતના સમૂહરૂપ સ્થૂળ પિંડ, ચેતન જીવાત્માને ધારણ કરવું, અથવા ચેતના-બુદ્ધિ અને ધારણ અથવા ધૈર્ય, આ સંક્ષેપથી વિકારોએ યુક્ત ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહેલું છે. ॥૫-૬॥

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टોपपत्तिषु ॥९॥

હવે-પાંચ શ્લોકથી જ્ઞાનનું લક્ષણ કહે છે — નિર્માન ભાવે વર્તવું, દંભે રહિત વર્તન રાખવું, અહિંસા, ક્ષમા રાખવી, મન અને વાણીથી સરલ વર્તવું, શ્રદ્ધા પૂર્વક ગુરૂની સેવા કરવી, અંદર અને બહારની શુદ્ધિ રાખવી, સ્વધર્માદિક આચરવામાં મનની સ્થિરતા રાખવી, અને મન-ઈન્દ્રિયોનો વિશેષપણે નિગ્રહ કરવો. ॥

ઈન્દ્રિયોથી ભોગવાતા શબ્દાદિક વિષયોમાં રાગે રહિત વર્તવું, કોઈ પ્રકારનો અહંકાર ન રાખવો, આ સંસારમાં અનુભવાતા જન્મ, મૃત્યું, જરા, વ્યાધિ, વિગેરે વિકારોમાં રહેલાં દુઃખ અને દોષોનું વારંવાર આલોચન રાખવું. ॥

પુત્ર, દારા અને દેહ-ગેહાદિક વસ્તુઓમાં આસક્તિ ન રાખવી, તેમજ તેમાં અતિ મમતાથી બંધાઈ જવું નહિ, સારા-નરસા સંજોગો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમાં સદાય સમચિત્તપણું રાખવું ॥૭-૯॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥१०॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

મારામાં અનન્ય યોગથી આવ્યભિચારિણી નિશ્ચળ ભક્તિ રાખવી. તથા એકાન્ત અને શુદ્ધ શાન્ત પ્રદેશમાં રહેવાની રૂચિ અને વિષયી જનસમુદાયમાં પ્રીતિ ન રાખવી. ॥

આત્મસ્વરૂપના અનુસન્ધાનપૂર્વક પરમાત્મસ્વરૂપમાં નિત્ય-નિરન્તર સ્થિતિ રાખવી અને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ અર્થનું દર્શન-સાક્ષાત્કાર કરવો. આ સઘળું જ્ઞાન એમ કહેલું છે. અને આનાથી જે વિપરીત તે અજ્ઞાન જાણવું. ॥૧૦-૧૧॥

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

જે જાણવા યોગ્ય છે. અને જેને જાણીને અમૃતરૂપ-મુક્તિને પામે છે. તે હું તને સારી રીતે કહું છું. તે અનાદિ-આદિરહિત છે. હુંજ જેને પર-પ્રધાન છું એવું બ્રહ્મ છે. અને તે બ્રહ્મ સત્ એમ પણ નથી કહેવાતું, તેમ અસત્ એમ પણ નથી કહેવાતું. ॥૧૨॥

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

તે બ્રહ્મ સર્વ બાજુએ હાથ-પગવાળું છે. સર્વ બાજુએ નેત્ર, મસ્તક અને મુખવાળું છે. સર્વ બાજુએ કાનવાળું છે. કેમકે લોકમાં સર્વને આવરીને-વ્યાપીને રહે છે. ॥૧૩॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

સર્વની ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો પ્રકાશ કરનારું છે. અને પોતે સર્વ ઈન્દ્રિયોથી રહિત છે. પોતે અસક્ત-નિર્લેપ છે. અને સર્વનું ધારણ-પોષણ કરનારું છે. પોતે માયિક ગુણોથી રહિત માટે નિર્ગુણ છે. અને નિયન્તાપણે ગુણનું ભોગવનારું પણ છે. ॥૧૪॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१५॥

ભૂત-પ્રાણીમાત્રની બહાર અને અંદર પણ પૂર્ણરૂપે છે. ચર-અચરરૂપે પણ એજ છે. અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે દુર્વિજ્ઞેય છે. અને દૂર રહેલું પણ એ છે. અને સમીપમાં પણ એજ છે. ॥૧૫॥

અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।
 ભૂતભર્તૃ ચ તજ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥૧૬॥
 સ્વયં અવિભક્ત-વિભાગશૂન્ય હોવા છતાં પણ સર્વ ભૂતોમાં
 વિભક્ત જેવું જ રહેલું છે. પ્રાણીઓનું ભરણ-પોષણ કરનારું, ઉત્પન્ન
 કરીને વૃદ્ધિ પમાડનારું અને વળી પ્રલય વખતે સર્વને ગળી લેનારું
 છે. અર્થાત્ સંહાર કરનારું છે. એવું તે જાણવું. ॥૧૬॥
 જ્યોતિષામપિ તજ્ઞ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ।
 જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ણિતમ્ ॥૧૭॥
 સર્વ પ્રકાશ કરનારાં તેજોને પણ તે પ્રકાશ આપનારું છે. માયાના
 તમ-અંધકારથી પર કહેલું છે. જ્ઞાનરૂપ છે. જાણવા યોગ્ય છે.
 જ્ઞાનથીજ ગમ્ય-પ્રાપ્ય છે. અને સર્વના હૃદયમાં વસી રહ્યું છે. ॥૧૭॥
 ઇતિ ક્ષેત્રં તથા જ્ઞાનં જ્ઞેયં ચોક્તં સમાસતઃ ।
 મદ્ભક્ત એતદ્વિજાય મદ્ભાવાયોપપદ્યતે ॥૧૮॥
 આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, તથા જ્ઞાન શુદ્ધ આત્મતત્ત્વરૂપ સંક્ષેપથી કહી
 બતાવ્યું, મારો બક્ત આ બરોબર સમઝીને મારા ભાવને-સાધર્મ્યરૂપ
 પરમ પદને પામે છે. ॥૧૮॥
 પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વ્યનાદી ઉભાવપિ ।
 વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ ॥૧૯॥
 પ્રકૃતિ-માયા અને પુરુષ-જીવાત્મા એ બંનેને અનાદિ
 જાણ-સમઝ ! અને સર્વ વિકારો અને ગુણો તે પ્રકૃતિમાંથી
 થયેલા જાણ ! ॥૧૯॥
 કાર્યકરણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।
 પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥૨૦॥
 કાર્ય અને કારણના કર્તાપણામાં હેતુ પ્રકૃતિ કહેવાય છે.
 અને સુખ-દુઃખના ભોક્તા પણામાં હેતુ પુરુષ-જીવાત્મા
 કહેવાય છે. ॥૨૦॥
 પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુક્તે પ્રકૃતિજાનુણાન્ ।
 કારણં ગુણસન્નૌડસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ ॥૨૧॥
 પુરુષ-જીવાત્મા પ્રકૃતિમાં રહીનેજ પ્રકૃતિના ગુણો-વિષયોને

ભોગવે છે. અને આ જીવાત્માને સારી-નરસી યોનિઓમાં જન્મ પ્રાપ્ત
 થવામાં પ્રકૃતિના ગુણનો સંગ જ કારણ છે. ॥૨૧॥
 ઉપદ્રષ્ટાનુમન્તા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।
 પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેડસ્મિન્યુરુષઃ પરઃ ॥૨૨॥
 વળી - આ દેહમાં એક બીજો પુરુષ પણ રહેલો છે. અને તે
 ઉપદ્રષ્ટા-સાક્ષીરૂપે છે. અનુમન્તા-અનુમતિ આપનારો-બુદ્ધિનો પ્રેરક
 સર્વજ્ઞ છે. ભર્તા-ભરણ પોષણ કરનારો છે. ભોક્તા-શરીરભૂત
 જીવદ્વારા એ પણ ભોક્તા છે. અને મહેશ્વર-સૌનો મોટો ઉપરિ
 નિયામક છે. અને એને પરમાત્મા એમ પણ કહેવામાં આવે છે.
 ॥૨૨॥
 ય એવં વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ।
 સર્વથા વર્તમાનોડપિ ન સ ભૂયોડભિજાયતે ॥૨૩॥
 આ પ્રમાણે પુરુષને-પરમાત્માને અથવા જીવાત્માને તથા પ્રકૃતિ
 જે માયા તેને તેના ગુણોએ સહિત જે મનુષ્ય યથાર્થ જાણે છે. તે
 સર્વથા-હરકોઈ પ્રકારે વર્તતો હોય કે રહેતો હોય તો પણ તે ફરી
 જન્મ નથી પામતો. ॥૨૩॥
 ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યન્તિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।
 અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥૨૪॥
 કેટલાક ઉપાસકો એ પરમાત્માને શુદ્ધ મનથી સ્વસ્વરૂપમાંજ
 ધ્યાનદ્વારા દેખે છે. સાક્ષાત્ અનુભવે છે. બીજા સાંખ્ય યોગથી અને
 કેટલાક તો કર્મયોગથી પણ એને દેખે છે. ॥૨૪॥
 અન્યે ત્વેવમજાનન્તઃ શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે ।
 તેડપિ ચાતિતરન્ત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥૨૫॥
 બીજા કેટલાક આમ પૂરું નહિ સમજનારા તે તો બીજાઓ-
 તત્ત્વવેત્તા સત્યપુરુષો થકી સાંભળીને પરમાત્માની ઉપાસના કરે છે.
 તો તેવા શ્રવણપરાયણ વર્તનારા જનો પણ મૃત્યુપરમ્પરાથી ભરેલા
 આ સંસાર-સાગરને સર્વથા તરી જ જાય છે. ॥૨૫॥
 યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજન્મમ્ ।
 ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞાસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥૨૬॥

હે ભરતર્ષભ ! જેટલાં સ્થાવર જંગમ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે. એ સઘળાં ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં તું જાણ ! ॥૨૬॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥૨૭॥

સર્વ ભૂતોમાં-પ્રાણીમાત્રમાં અન્તર્યામીભાવે સમાનપણે રહેલા પરમેશ્વરને જે જુએ છે. તેમજ-નાશ પામવાના સ્વભાવવાળાં આ શરીરોમાં રહેલા અવિનાશી આત્માને, જેમજ મને જે જુએ છે. તે જ બરું જુએ છે. ॥૨૭॥

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥૨૮॥

અને સર્વત્ર સમપણે વસી રહેલા પરમેશ્વરને જોતો જે પુરૂષ કોઈ પણ આત્માને પોતે પોતાદ્વારા નાશ નથી કરતો તો તેવા વર્તનથી તે પરમ ગતિને પામે છે. ॥૨૮॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥૨૯॥

અને વળી જે પુરૂષ સઘળાં કર્મ પ્રકૃતિથીજ-પ્રકૃતિદ્વારાજ કરાય છે એમ જુએ છે. અને તેથી આત્માને સાક્ષાત્ અકર્તા જે જુએ છે તે પુરૂષ બરોબર જુએ છે-સમઝે છે. ॥૨૯॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥૩૦॥

જ્યારે આ ભૂતોનો પૃથગ્ભાવ એકજ પરમાત્માને આધારે એ પરમાત્મામાંજ જુએ છે. અને તે પરમાત્મા થકી જ એ ભૂતોનો વિસ્તાર-સર્ગાદિક થતા જુએ છે. અથવા પ્રકૃતિમાંજ પૃથગ્ભાગ અને પ્રકૃતિથીજ સર્ગાદિક જુએ છે. ત્યારે એ બ્રહ્મ-આત્મસ્વરૂપને અથવા પરબ્રહ્મને પામે છે. ॥૩૦॥

अनादित्वाद्भिर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥૩૧॥

હે કૌન્તેય ! આ અન્તર્યામી પરમાત્મા અનાદિ અને માયિક ગુણોથી રહિત-નિર્ગુણ હોવાથી અવિનાશી અને અક્ષર સ્વરૂપ છે. માટે શરીરમાં-સ્વશરીરભૂત જીવાત્મામાં રહેવા છતાં તે કરતાય નથી અને લેપાતાય નથી. ॥૩૧॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥૩૨॥

જેમ આકાશ સૂક્ષ્મતાને લીધે સર્વત્ર રહેવા છતાં લેપાતો નથી. તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા સર્વત્ર દેહમાં-સ્વશરીરભૂત જીવાત્મામાં રહેવા છતાં તે તે આત્માઓનાં કર્મથી લેપાતા નથી. ॥૩૨॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥૩૩॥

હે ભારત ! જેમ એકજ સૂર્ય આ સઘળા લોકને પ્રકાશિત કરે છે. તેજ પ્રમાણે ક્ષેત્રી-ક્ષેત્રજ્ઞ પરમાત્મા આ સઘળા ક્ષેત્રભૂત આત્મવર્ગને પ્રકાશિત કરે છે. ॥૩૩॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥૩૪॥

આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બંનેના વાસ્તવિક ભેદને જ્ઞાનરૂપ નેત્રોથી જુએ છે. તેમજ ભૂત-પ્રાણીમાત્રનો પ્રકૃતિ થકી જ્ઞાનદ્વારા થતો મોક્ષ-મોક્ષનો ઉપાય તેને જે જાણે છે. તે પરમજ્ઞાની ભક્તજન પર-પરમાત્માને અથવા પરમ ધામને પામે છે. ॥૩૪॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥૧૩॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં
યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગો નામ ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ

॥૧૩॥

ॐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ

અથ ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥૧॥

શ્રી ભગવાન કહે છે = સઘળાં જ્ઞાનોના મધ્યે અતિ ઉત્તમ માડું પરમ જ્ઞાન હું તને ફરીથી કહું છું. જે જ્ઞાનને જાણીને-સમઝીને સર્વ મુનિઓ આ સંસારમાંથી મુક્ત ભાવને પામીને પરમ સિદ્ધિ પામી ગયા છે. ॥૧॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ।२।

આ જ્ઞાનને આશરીને મારા સાધર્મ્યરૂપ પરમ મુક્તિને પામેલા મુક્તાત્માઓ સર્ગના આરંભમાં ઉત્પન્નેય થતા નથી અને પ્રલય વખતે કોઈ વ્યથા-વિકારને પણ પામતા નથી. ॥૨॥

मम योनिर्महद्ब्रह्मा तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।

तासां ब्रह्मा महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥

હે ભારત ! જગત્ના કારણભૂત મારી મહત્-બ્રહ્મરૂપ માયા તેમાં હું ચેતનસમુદાયરૂપ ગર્ભ ધારણ કરું છું-સ્થાપન કરું છું. અને તેમાંથી સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે.

હે કૌન્તેય ! નાના પ્રકારની સઘળી યોનિઓમાં જે જે શરીરધારી પ્રાણીઓની આકૃતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સર્વની ગર્ભ ધારણ કરનારી માતાને સ્થાને મહત્ બ્રહ્મ માયા છે. અને તેમાં બીજ સ્થાપનારો પિતા હું છું. ॥૪॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।

निबद्धिन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥

હે મહાબાહો ! સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણેય ગુણ પ્રકૃતિ-માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તે અવ્યય-વિકારશૂન્ય અક્ષર-

અવિનાશી જીવાત્માને શરીરમાં બાંધે છે. ॥૫॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥६॥

હે નિર્દોષ અર્જુન ! તે ત્રણ ગુણોમાં સત્ત્વગુણ નિર્મળ હોવાથી પ્રકાશ કરનારો અને નિર્વિકાર છે. તે આ જીવાત્માને સુખાસક્તિથી અને જ્ઞાનસક્તિથી બંધનમાં નાખે છે. ॥૬॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥७॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्रાभिस्तન્નિબધ્નાતિ ભારત ॥૮॥

હે કૌન્તેય ! રજોગુણ રાગરૂપ છે. અને તે તૃષ્ણા અને આસક્તિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. એમ જાણ ! માટે તે દેહધારી જીવાત્માને કર્મમાં અને તેના ફળમાં આસક્તિથી દેહમાં બાંધે છે.

સર્વ દેહધારીઓને મોહ ઉપજાવનારો તમોગુણ અજ્ઞાનથી થયેલો જાણ ! અને હે ભારત ! તેથી તે તમોગુણ જીવાત્માને પ્રમાદ, આળસ્ય અને નિદ્રા-ખૂબ ઉંઘવું, એવા એવા દુર્ગુણોથી દેહમાં બાંધે છે. ૭-૮

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमदे संजयत्युत ॥९॥

હે ભારત ! સત્ત્વગુણ સુખમાં જોડે છે, રજોગુણ કર્મમાં જોડે છે. અને તમોગુણ તો જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને પ્રમાદમાં પૂરેપૂરો નાખી દે છે. ॥૯॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

હે ભારત ! ક્યારેક રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવીને સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામે છે. તેમજ ક્યારેક સત્ત્વગુણ અને તમોગુણને દબાવીને રજોગુણ વધી જાય છે. અને ક્યારેક સત્ત્વગુણ અને રજોગુણને દબાવીને તમોગુણ વધી જાય છે. ॥૧૦॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥

જ્યારે આ દેહમાં ઈન્દ્રિયોરૂપ સર્વ દ્વારમાં અને અન્તઃકરણમાં

પ્રકાશ-ચેતનતા અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું હોય ત્યારે સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામેલો છે એમ જાણવું જોઈએ. ॥૧૧॥

લોભઃ પ્રવૃત્તિરામ્ભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥૧૨॥

હે ભરતર્ષભ ! જ્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે. ત્યારે લોભ, પ્રવૃત્તિ અને કર્મોનો સકામ ભાવે આરંભ કરવો, અશાન્તિ અને વિષયભોગની લાલસા એ સઘળાં વધે છે. ॥૧૨॥

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનન્દન ॥૧૩॥

હે કુરુનન્દન ! તમોગુણ જ્યારે વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે અન્તઃકરણમાં અને ઈન્દ્રિયોમાં અપ્રકાશ, કરવા યોગ્ય કર્મોમાં પણ અપ્રવૃત્તિ, તેમજ પ્રમાદ-અસાવધાનતા અને મોહ-નિદ્રા વિગેરે મોહિની વૃત્તિઓ, આ સઘળું ઉત્પન્ન થઈ આવે છે. ॥૧૩॥

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહભૃત્ ।

તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥૧૪॥

જ્યારે સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામેલો હોય અને જો તે સમયમાં દેહધારી પ્રાણી પ્રલય-મૃત્યુ પામે છે. ત્યારે તો ઉત્તમ કર્મ કરનારા પુણ્યશાળી લોકોને પ્રાપ્યભૂત એવા નિર્મળ સ્વર્ગાદિક લોકોને પામે છે. ॥૧૪॥

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસઙ્ગિષુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥૧૫॥

રજોગુણ વૃદ્ધિ પામેલા સમયમાં મરણ પામીને મનુષ્ય કર્મમાં આસક્તિવાળા મનુષ્યોમાં જન્મ પામે છે. અને તમોગુણ વધેલા વખતમાં મરણ પામીને પશુપક્ષી આદિક મૂઢ યોનિમાં જન્મે છે. ॥૧૫॥

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥૧૬॥

સુકૃત- સાત્ત્વિક કર્મનું ફળ તો જ્ઞાન-સુખ આદિક સાત્ત્વિકજ નિર્મળ ફળ કહેલું છે. રાજસ કર્મનું ફળ દુઃખ-દુઃખમય છે. અને તામસ કર્મનું ફળ અજ્ઞાન-મોહ વિગેરે છે. ॥૧૬॥

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥૧૭॥

સત્ત્વગુણ થકી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અને રજોગુણ થકી તો નિશ્ચે લોભજ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તમોગુણ થકી પ્રમાદ અને મોહ ઉપજે છે. તેમજ અજ્ઞાન પણ ઉપજે છે જ. ॥૧૭॥

ઝર્ઘ્વં ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ ।

જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થા અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ ॥૧૮॥

સત્ત્વગુણમાં રહેનારા પુરૂષો સ્વર્ગાદિક ઊંચા લોકોમાં જાય છે. રજોગુણમાં રહેનારા રાજસ પુરૂષો મધ્ય-માનવ લોકમાં રહે છે. અને તમોગુણના કાર્યરૂપ નિદ્રા પ્રમાદ અને આલસ્યાદિક હલકા દોષોમાં રહેનારા તામસ પુરૂષો પશુ આદિક નીચ યોનિઓમાં જાય છે. ॥૧૮॥

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપશ્યતિ ।

ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥૧૯॥

જ્યારે દ્રષ્ટા-જીવાત્મા ત્રણ ગુણો સિવાય બીજા કોઈને કર્તા નથી દેખતો-સમજતો. અને ત્રણેય દુણોથી પર રહેલા પોતાના સ્વરૂપને તેમજ પરમાત્મસ્વરૂપને યથાર્થ સમજે છે. ત્યારે તે પુરૂષ મારા સ્વરૂપને પામે છે. ॥૧૯॥

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મમૃત્યુંજરાદુઃસ્વૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥૨૦॥

દેહી-જીવાત્મા દેહના કારણભૂત એ ત્રણેય ગુણોને ઉલ્લંઘન કરીને ગુણાતીત થઈને જન્મ, મૃત્યું, જરા એ આદિક દુઃખોથી વિમુક્ત થઈને અમૃતને-મોક્ષને પામે છે. ॥૨૦॥

અર્જુન ડવાચ ।

કૈર્લિઙ્ગૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ।

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥૨૧॥

અર્જુન પૂછે છે = આ ત્રણ ગુણોને અતિક્રમણ કરીને રહેલો પુરૂષ કયાં કયાં લક્ષણોથી ઓળખાય છે ? અને તે કેવા આચારવાળો હોય છે ? તેમજ હે પ્રભો ! એ ત્રણ ગુણોને એ કેવી રીતે અતિક્રમણ કરીને વર્તે છે ? ॥૨૧॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાણ્ડવ ।
ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાઙ્કતિ ॥૨૨॥
શ્રી ભગવાન કહે છે = હે પાંડવ ! પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહ એ સઘળાં ત્રણ ગુણનાં કર્મો પ્રવર્તેલાંને નથી દ્વેષ કરતો, કે નિવૃત્તિ પામેલાંને નથી આકાંક્ષા કરતો. ॥૨૨॥

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।
ગુણા વર્તન્ત ઇત્યેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેઙ્ગતે ॥૨૩॥
જે ઉદાસીનની માફક વર્તતો રહીને ગુણો જેને યળાયમાન કરી શકતા નથી અને સઘળું ગુણો જ કરી રહ્યા છે એમ માનીને જે સ્વસ્વરૂપાનુસન્ધાન રાખીને પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર વર્તે છે. તો તે પોતાની બ્રહ્મસ્થિતિ થકી ક્યારેય યળાયમાન થતો નથી. ॥૨૩॥

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાચ્ચનઃ ।
તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ ॥૨૪॥
માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।
સર્વાર્મ્ભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥૨૫॥
જે સુખ-દુઃખમાં સમ વર્તે છે. અખંડ સ્વસ્વરૂપમાં જ રહે છે. કચરો, પથર અને કાંચન એ સઘળું જેને સરખું જ છે. પ્રિય-અપ્રિયનો સંયોગ પણ જેને તુલ્ય જ ભાસે છે. સદાય ધીરજ રાખનારો છે. અને પોતાની નિન્દા અને શ્લાઘા પણ જેને સરખીજ લાગે છે.

જે માન-અપમાનમાં પણ સમાન રહે છે. મિત્રપક્ષમાં અને શત્રુપક્ષમાં પણ જે સમાન વર્તે છે અને સર્વ આરંભમાત્રનો પરિત્યાગ કરનારો જે છે. તે પુરૂષ ગુણાતીત એવા નામે કહેવાય છે. ॥૨૪-૨૫॥

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।
સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્બ્રહ્માભૂયાય કલ્પતે ॥૨૬॥
હવે-ગુણાતીત થવાનો ઉપાય-પ્રકાર કહે છે-
વળી-જે મને અવ્યભિચારી-નિશ્ચળ ભક્તિયોગથી નિરન્તર સેવે છે-ભજે છે. તે પુરૂષ આ ત્રણેય ગુણોને ઉલ્લંઘન કરીને બ્રહ્મરૂપ

થવાને માટે યોગ્ય બને છે. ॥૨૬॥

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।
શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસેયૈકાન્તિકસ્ય ચ ॥૨૭॥
કારણ કે- અવિકારી અને અવિનાશી અમૃતસ્વરૂપ બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા આશ્રય-આધાર હુંજ છું. તેમજ શાશ્વત-સનાતન એકાન્તિક ધર્મનો અને એકાન્તિક-આત્યન્તિક સુખ-આનન્દનો આશ્રય પણ હુંજ છું. ॥૨૭॥

ૐતત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષ્ઠત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ગુણત્રયવિભાગયોગો નામ ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ॥૧૪॥
ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષ્ઠત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ગુણત્રયવિભાગયોગો નામ ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ॥૧૪॥

ૐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ

અથ પચ્ચદશોઽધ્યાયઃ

ભગવાનુવાચ ।

ઉર્ધ્વમૂલમધઃ શાખમશ્વત્થં પ્રાહુરવ્યયમ્ ।
છન્દાસિ યસ્ય પર્ણાનિ યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥૧॥
શ્રી ભગવાન કહે છે = આદિ-પુરૂષ પરમાત્મારૂપ ઉંચે મૂળ જેનું છે. નીચે બ્રહ્માદિક શાખાઓ જેની પ્રસરેલી છે. એવા સંસારરૂપ પીપળાના વૃક્ષને અવ્યય-અવિનાશી-નિત્ય કહે છે. અને વેદો જેનાં પાંદડાં છે. આવા સમૂળ સંસાર વૃક્ષને જે યથાર્થ સમજે છે. તેજ વેદના તાત્પર્યને જાણનારો છે. ॥૧॥

અધશ્ચોર્ધ્વં પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાખા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ।
અધશ્ચ મૂલાન્યનુસંતતાનિ કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે ॥૨॥

સત્વાદિક ત્રણ ગુણોથી વૃદ્ધિ પામેલી અને વિષયોરૂપ સુન્દર પલ્લવ-કુંપળોવાળી એવી તે વૃક્ષની શાખાઓ નીચે અને ઉપર સર્વત્ર ફેલાઈ રહેલી છે. અને વળી મનુષ્ય લોકમાં કર્માનુસારે બન્ધાયેલાં અનેક વાસનાઓરૂપ મૂળો નીચે-ઉપર બધેય ફેલાઈ રહેલાં છે. ॥૨॥

ન રુપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે નાન્તો ન ચાર્દિન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ।
અશ્વત્થમેનં સુવિરુઢમૂલ મસન્ગશસ્ત્રેણ વૃઢેન છિત્ત્વા ॥૩॥
તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિર્વતન્તે ભૂયઃ ।
તમેવ ચાઘં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિં પ્રસૂતા પુરાણી ॥૪॥

આ સંસાર-વૃક્ષનું વર્ણન કર્યું તેવું રૂપ આ લોકમાં તો ઉપલબ્ધ થતુંજ નથી. તેમજ આનો અન્ત અને આદિ પણ ઉપલબ્ધ થતો નથી અને એની સમ્પ્રતિષ્ઠા-ખરે ખરી રીતે એ શેમાં રહ્યો છે. એ પણ સમજાતું નથી. આવા અતિ જામી ગયેલાં ઊંડાં મૂળવાળા આ સંસાર-વૃક્ષને અનાસક્તિરૂપ દેઢ શસ્ત્રથી છેદી નાખીને. તે પછી કે પદ-અવિયળ સ્થાન ખોળી કાઢવું જોઈએ. કે જે સ્થાનમાં ગયેલા મુક્તાત્માઓ ફરીથી સંસાર-મંડળમાં પાછા ફરતા નથી અને તે સર્વના આદિ પુરૂષ પરમાત્માનેજ હું શરણ પામું છું. કે જે પુરૂષ-પરમાત્મા થકી આ પુરાતન સંસારપ્રવૃત્તિ ચાલેલી છે. ॥૩-૪॥

નિર્માનમોહા જિતસન્ગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।
દ્વન્દૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજ્ઞૈર્ગચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥૫॥

તે અવિયળ પદ પામનારાઓનાં લક્ષણ કહે છે-

જેમના માન-મોહાદિક નષ્ટ થઈ ગયા હોય છે. જેમણે આસક્તિરૂપ દોષને સર્વથા જીતી લીધેલો હોય છે. આત્મજ્ઞાનમાં જે નિરન્તર દેઢ સ્થિતિ પામેલા હોય છે. જેમની કામનાઓ સર્વાંશે નિવૃત્ત થયેલી હોય છે. અને સુખ-દુઃખાદિક નામનાં દ્વન્દ્વો થકી સર્વથા રહિત થયેલા હોય છે. આવા અમૂઢ-જ્ઞાની જનોજ તે અવ્યય-અક્ષર પદને પામે છે. ॥૫॥

ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન શશાન્કો ન પાવકઃ ।

યદ્રત્વા ન નિવતર્ત્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥૬॥

તે ધામને સૂર્ય પ્રકાશ કરી શકતો નથી, તેમજ ચન્દ્રમા કે અગ્નિ પણ પ્રકાશ કરી શકતો નથી. અને જે સ્વયંપ્રકાશ ધામને પામીને પામનારા મુક્તાત્માઓ પાછા ફરતા નથી તે મારું પરમ-સર્વોત્કૃષ્ટ ધામ છે. ॥૬॥

મમૌવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતાનઃ ।

મનઃષષ્ટાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥૭॥

આ જીવલોકમાં મારો અંશભૂત સનાતન જીવાત્મા પ્રકૃતિમાં રહેલાં અને મન જેમાં છદ્દું છે. એવાં પાંચેય ઈન્દ્રિયોને પોતા તરફ ખેંચે છે-વશમાં રાખે છે. ॥૭॥

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્ચાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।

ગૃહિત્વૈતાનિ સંયાતી વાયુર્ગન્ધાનિવાશયાત્ ॥૮॥

આ દેહનો સ્વામી-જીવાત્મા જે શરીરમાંથી નીકળે છે. તેમાંથી વાયુ પુષ્પાદિક સ્થાનમાંથી ગન્ધનેજ જેમ એમ આ મને સહિત ઈન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને જે શરીરને પામે છે તેમાં તે મન-ઈન્દ્રિયોએ સહિત જાય છે. ॥૮॥

શ્રોત્રં ચક્ષું સ્પર્શનં ચ રસનં ઘ્રાણમેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥૯॥

અને તે શરીરમાં આ જીવાત્મા શ્રોત્ર, ચક્ષુ અને ત્વચા તથા રસના અને ઘ્રાણ, તેમજ મન, આટલાંનો આશ્રય લઈને શબ્દાદિક વિષયોનું સેવન-ઉપભોગ કરે છે. ॥૯॥

ઉત્ક્રામન્તં સ્થિતં વાપિ ભુજ્જનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૂઢા નાનુપશ્યન્તિ પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥૧૦॥

આ પ્રમાણે શરીરમાંથી નીકળતો, શરીરમાં રહેતો, વિષયોને ભોગવતો અને સત્વાદિક ગુણોએ યુક્ત જણાતો આ જીવાત્મા તેને સર્વથા મૂઢ-અજ્ઞાની જનો નથી દેખતા, પણ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુ જેમનાં ખૂલી ગયેલાં છે તેવા જ્ઞાની જનો તો દેખે છે- અનુભવે છે. ॥૧૦॥

યતન્તો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યન્ત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

યતન્તોડપ્યકૃતામ્તાનો નૈનં પશ્યન્ત્યચેતસઃ ॥૧૧॥

યત્ન કરનારા યોગીજનો જ આ શરીરમાં રહેલા આત્માને જોઈ શકે છે, પણ જેમનાં અન્તઃકરણ અશુદ્ધ-મલીન છે તેવા અજ્ઞાની જનો તો યત્ન કરવા છતાં પણ એ આત્માને નથી દેખતા. ॥૧૧॥

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ભાસયતેડચિલમ્ ।

યચ્ચન્દ્રમસિ યચ્ચાગ્નૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨॥

સૂર્યમંડળમાં રહેલું જે તેજ સમગ્ર જગતને પ્રકાશ કરી રહ્યું છે. તેમજ જે ચન્દ્રમંડળમાં તેજ છે, તથા અગ્નિમાં જે તેજ છે. તે તેજ

મારું જ-મેં જ આપેલું છે એમ જાણ ! ॥૧૨॥

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુષ્ણામિ ચૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥

અને હુંજ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને મારા સામર્થ્યથી સર્વભૂતોને ધારણ કરું છું. તથા રસમય સ્વરૂપવાળા ચન્દ્રમારૂપે થઈને સર્વ ઔષધિઓનું હુંજ પોષણ કરું છું અર્થાત્ પૃથ્વીમાં ધારણ શક્તિ અને ચન્દ્રમાં પોષક શક્તિ એ મારીજ છે. એમ તું સમજ ! ॥૧૩॥

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥૧૪॥

હુંજ વૈશ્વાનર આગ્નિરૂપે થઈને પ્રાણીઓના દેહમાં રહીને પ્રાણ-અપાન વાયુએ યુક્ત થકો ભક્ષ્ય-ભોજ્યાદિક ચારેય પ્રકારના અન્નને પચવું છું. ॥૧૪॥

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સંનિવિષ્ટો મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનનમપોહનં ચા
વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યો વેદાન્ત્કૃદ્વેદવિદેવ ચાહમ્ ॥૧૫॥

હુંજ સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં અન્તર્યામી-અંદર રહીને નિયમન કરનારા રૂપે રહેલો છું. સર્વ પ્રાણી-માત્રને સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને વિસ્મરણ, એ બધુંય કર્મફળપ્રદાતા એવા મારા થકીજ પ્રવર્તે છે. સર્વ વેદાદિક સચ્ચાસ્ત્રોથી જાણવા-સમજવા યોગ્ય હુંજ છું. અને વેદાન્તનો કરનારો અને વેદના રહસ્યને જાણનારો પણ હું જ છું. ॥૧૫॥

દ્વાવિમૌ પુરુષો લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥૧૬॥

(માટેજ વેદના રહસ્યાર્થ રૂપ તત્ત્વત્રયને નિરૂપણ કરતાં પોતેજ કહે છે-) આ લોકમાં બે પુરુષ છે. એક ક્ષર અને બીજો અક્ષર. સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્ર ક્ષર-બદ્ધ પુરુષ જીવાત્મા છે. અને બીજો કૂટસ્થ-શુદ્ધ નિર્વિકાર અક્ષર-મુક્ત પુરુષ છે. એમ કહેવાય છે. ॥૧૬॥

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ ॥૧૭॥

અને ઉત્તમ પુરુષ ભગવાન તો એ બન્નેથી જુદાજ છે. અને

પરમાત્મા એવા નામે કહેલા છે. કે જે-ત્રણેય લોકમાં અન્તર્યામિભાવે પ્રવેશ કરીને તેને ધારણ કરે છે. અને સ્વરૂપથી જે નિર્વિકાર છે. અને તે સર્વના ઈશ્વર-સ્વામી એવા શ્રીનારાયણ છે. ॥૧૭॥

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૧૮॥

હે અર્જુન ! જે કારણથી હું ક્ષરથી-સર્વ પ્રાણીવર્ગથી સ્વભાવથી અતીત-ન્યારો છું અને શુદ્ધ બ્રહ્મ અક્ષર-મુક્ત કરતાંય હું સ્વરૂપ-સ્વભાવથી પણ અતિશય ઉત્તમ-સર્વોપરિ છું. માટે સકળ લોકમાં અને વેદોમાં પણ હું પુરુષોત્તમ એવા મારા અસાધારણ નામથી પ્રસિદ્ધ છું. ॥૧૮॥

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।

સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥૧૯॥

હે ભારત ! જે જ્ઞાની ભક્ત મને આ પ્રમાણે યોખ્ખી રીતે સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ જાણે છે. તે સર્વ વાતને તત્ત્વથી સમજનારો છે. અને તે સર્વભાવથી-પ્રકારથી મનેજ ભજે છે-મારીજ ઉપાસના કરે છે. ॥૧૯॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्न्याત્કૃતકૃત્યશ્ચ ભારત ॥૨૦॥

હે નિર્દોષ અર્જુન ! આ પ્રમાણે આ રહસ્ય ગોપનીય શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું છે. આ શાસ્ત્રને આ કહ્યું એમ સમજીને માણસ બુદ્ધિમાન-તત્ત્વવેત્તા થાય છે. અને કૃતાર્થ થઈ જાય છે. ॥૨૦॥

ॐતત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં

યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે પુરુષોત્તમયોગો નામ

પદ્મદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૫॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં

યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે પુરુષોત્તમયોગો

નામ પંચદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૫॥

ૐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ
અથ ષોડશોઽધ્યાયઃ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥૧॥

શ્રી ભગવાન કહે છે = સર્વથા નિર્ભય વર્તવું, અન્તઃકરણની સમ્પૂર્ણ વિશુદ્ધિ, જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ-યોગમાં દૃઢ સ્થિતિ, સાત્ત્વિક દાન, ઈન્દ્રિયોનું દમન, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય પઠન-પાઠન, તથા ભગવત્નામ-કીર્તન વિગેરેનો અભ્યાસ, નિર્મળ તપ અને ઈન્દ્રિયો તથા અન્તઃકરણની સરલતા રાખવી. ॥૧॥

અહિંસા સત્યમલોક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હ્રીરચાપલમ્ ॥૨॥

મન, વાણી અને શરીરથી હિંસાએ રહિત વર્તવું, યથાર્થ પણ પ્રિય બોલવું, ક્રોધના નિમિત્તમાં પણ ક્રોધ ન કરવો, કર્મના ફળનો અને કર્તાપણાના અભિમાનનો ત્યાગ, શાન્તિ, ચાડીયાપણું ન કરવું, ભૂત-પ્રાણીમાત્ર ઉપર અકારણ દયા રાખવી, વિષયોમાં લોલુપતા ન રાખવી, ક્રોમળતા રાખવી, નિન્દિત કામ કરવામાં લજ્જા રાખવી અને વ્યર્થ-નિષ્ફળ ચેષ્ટા ન કરવી. ॥૨॥

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનતા ।

ભવન્તિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥૩॥

તેજ, ક્ષમા-પરાપરાધ સહન કરવાની શક્તિ, ધૈર્ય, શૌચ-પવિત્રતા, કોઈનો પણ દ્રોહ ન કરવાની વૃત્તિ, પોતાને વિષે પૂજ્યપણાના અભાવરૂપ નિરભિમાનિતા, હે ભારત ! આ સઘળા ગુણો દૈવી સમ્પદાળાને હોય છે. ॥૩॥

દમ્ભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥૪॥

હવે-આસુરી સમ્પદ્ કહે છે-હે પાર્થ ! દંભ, મિથ્યા આઠ્ઠમ્બર, અભિમાન, તેમજ ક્રોધ અને કઠોરતા અને અજ્ઞાન પણ, આ બધા

દુર્ગુણો આસુરી સમ્પદાળા મનુષ્યોમાં હોય છે. ॥૪॥

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિબન્ધાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાણ્ડવ ॥૫॥

દૈવી સમ્પદ્ મુક્તિને માટે અને આસુરી સમ્પદ્ બન્ધનને માટે માનેલી છે. માટે હે પાંડવ ! તું શોક ન કર ! કેમકે તું તો દૈવી સમ્પદાએ યુક્ત ઉત્પન્ન થયેલો છે. ॥૫॥

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ ।

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્તા આસુરં પાર્થ મે શૃણુ ॥૬॥

હે પાર્થ ! આ લોકમાં દૈવી-સમ્પદાળો અને આસુરી-સમ્પદાળો એવો બે પ્રકારનો ભૂતસર્ગ જોવામાં આવે છે. તેમાં દૈવી સર્ગ વિસ્તારપૂર્વક કહ્યો અને હવે આસુરી સર્ગ મારા થકી તું સાંભળ ! ॥૬॥

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।

ન શૌચ નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥૭॥

આસુર-સ્વભાવવાળા માણસો પ્રવૃત્તિ શું ? અને નિવૃત્તિ શું ? એ બંનેને કાંઈ સમઝતાજ નથી. અને તેમનામાં શૌચ-પવિત્રતા નથી હોતી, તેમજ આચાર-ધર્મ પણ હોતો નથી. અને સત્ય પણ હોતું નથી. ॥૭॥

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥૮॥

તે આસુર જનો તો આ જગત્ને પણ અસત્ય, આશ્રયરહિત અને અનીશ્વર નિયન્તા વિનાનું ન ધણીયતુ કહે છે. અને કેવળ ભોગ-વિલાસને માટેજ છે. અને પરસ્પર સ્ત્રી-પુરુષના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયા સિવાયનું બીજું શું છે ? એમ કહે છે. ॥૮॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

આવી નાસ્તિક તુચ્છ દૃષ્ટિને અવલંબીને નષ્ટપ્રાય આત્મા-મન અથવા સ્વભાવવાળા અને અતિ અલ્પ તુચ્છ બુદ્ધિવાળા, આવા સઘળા જગત્નું અહિત કરનારા ક્રૂરકર્મ મનુષ્યો જગતના વિનાશને માટે ઉગ્ર-ભયંકર કર્મ કરનારા થાય છે. ॥૯॥

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરંદમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ ।
મોહાદ્ગૃહીત્વા સદ્ગ્રાહાન્પ્રવર્તન્તેડશુચિવ્રતાઃ ॥૧૦॥
દંભ, અભિમાન અને મદે યુક્ત તે મનુષ્યો દુષ્પૂર કામનો
આશ્રય કરીને અજ્ઞાનથી ખોટા દુરાગ્રહોને પકડીને અપવિત્ર
આચરણ કરતા થકા સંસારમાં પ્રવર્તે છે. ॥૧૦॥

ચિન્તામપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તામુપાશ્રિતાઃ ।
કામોપભોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥૧૧॥
ઠેઠ મરણ સુધીની અતિ અપાર ચિન્તામાં ગરકાવ થયેલા અને
કામ-વિષયોપભોગ કરવો એજ પ્રધાન જેમને છે. અને આટલુંજ
એ ખરું છે એમ દેહ ઠરાવ કરી બેઠેલા હોય છે. ॥૧૧॥

આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।
ઈહન્તે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસચ્ચયાન્ ॥૧૨॥
સો એ સો આશાપાશોથી બન્ધાયેલા એ મનુષ્યો કામ ક્રોધ
પરાયણ વર્તનારા હોવાથી વિષય-સુખ સમ્પાદન કરવા માટેજ
અન્યાયથી પણ દ્રવ્યનો સંચય કરવા માટે ઉદમ કરે છે. ॥૧૨॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥૧૩॥
આ આટલું આજ મેં મેળવ્યું. આટલો મનોરથ પૂરો થઈ જશે.
આટલું દ્રવ્યાદિક સાધન તો છે. અને આટલું પણ ફરીથી પ્રાપ્ત થઈ
જશે. ॥૧૩॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥૧૪॥
આ શત્રુ મેં મારી નાખ્યો અને હવે બીજા શત્રુઓને પણ મારી
નાખીશ. હું સમર્થ છું. હું ભોગ-વિલાસ ભોગવવાવાળો છું. સઘળી
સિદ્ધિઓ મારા આધીનમાં છે. તેથી હું બળવાન અને સઘળી રીતે
સુખી છું. ॥૧૪॥

आढ्योऽभिनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥૧૫॥
અનેક ચિત્તવિભ્રાન્તા મોહજાલસમાવૃતાઃ ।
પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ પતન્તિ નરકેડશુચૌ ॥૧૬॥

મારે ધનસમ્પત્તિ પણ ખૂબ છે. અને ઘણા મોટા કુટુંબવાળો હું
છું. મારા જેવો બીજો કોણ છે. ? હું યજ્ઞ કરીશ. દાન કરીશ. અને
ખૂબ આનન્દ-મજા કરીશ. આવા અજ્ઞાનથી મોહ પામી ગયેલા.

ચિત્તમાં રહેલી અનેક ભ્રમણાઓથી ભ્રમિત થઈ ગયેલા.
મોહજાળથી સમાવૃત-પૂર્ણ બન્ધન પામી ગયેલા. અને વિષય-
ભોગમાં અત્યન્ત આસક્ત એવા આસુર જનો અતિ અપવિત્ર
નરકમાં પડે છે. ॥૧૫-૧૬॥

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥૧૭॥
તે પોતે પોતાનેજ શ્રેષ્ઠ માનનારા ધમંડી લોક ધન, મન અને
મદથી યુક્ત થઈને કેવળ નામ-માત્રના યજ્ઞોથી પાખંડ કરીને
શાસ્ત્રવિધિ વિનાનું યજ્ઞન-પૂજન કરે છે. ॥૧૭॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥૧૮॥
તે મનુષ્યો અહંકાર, બળ, ગર્વ, કામ અને ક્રોધાદિક વિકારોને
વશ થઈને બીજાઓની નિન્દા કરનારા અને પોતાના અને બીજાઓના
દેહમાં રહેલા અન્તર્યામી મને-મારોજ દ્વેષ કરનારા થાય છે. ॥૧૮॥

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानાસુરીष्वેવ યોનિષુ ॥૧૯॥
આ પ્રમાણે દ્વેષ કરનારા પાપી નઠારા નિર્દય નરાધમોને આ
સંસારમાં આસુરી યોનિઓમાંજ વારંવાર હું નાખું છું. ॥૧૯॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामाप्रायैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥૨૦॥
હે કૌન્તેય ! જન્મો-જન્મ આસુરી યોનિને પામેલા તે મૂઢ માણસો
મને નહિ પામીનેજ પછી અધમ-અતિ નીચ ગતિને પામે છે. અર્થાત્
ધોર નરકમાંજ પડે છે. ॥૨૦॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥૨૧॥
કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ આત્માનો વિનાશ-અધોગતિ કરનારા

ત્રણ પ્રકારના નરકના દ્વારભૂત છે. માટેજ એ ત્રણેયનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ॥૨૧॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥૨૨॥

હે કૌન્તેય ! નરકના દ્વારરૂપ એ કામાદિક ત્રણેય વિકારોથી રહિત થયેલો પુરૂષ પોતાના કલ્યાણનો ઉપાય કરે છે. અને તે પછી પરમ-સર્વોત્કૃષ્ટ ગતિરૂપ મનેજ પામે છે. ॥૨૨॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥૨૩॥

तस्माच्छास्त्र प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तिमिहार्हसि ॥૨૪॥

જે મનુષ્ય શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત વિધિનો ત્યાગ કરીને પોતાની ઈચ્છા મુજબ આચરણ કરે છે તે નથી સિદ્ધિને પામી શકતો, કે નથી સુખને પામતો કે નથી જ પર ગતિને પણ પામતો.

તે માટે તારે કાર્ય-અકાર્યની વ્યવસ્થાના નિર્ણયમાં શાસ્ત્રજ પ્રમાણ રૂપ છે. એમ જાણી-સમજીને આ લોકમાં શાસ્ત્રવિધાનથી કહેલું કર્મજ કરવાને તું યોગ્ય છે. ॥૨૩-૨૪॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे दैवासुरसंपद्विभागयोगो

नाम षोडशोऽध्यायः ॥૧૬॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં

યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે દૈવાસુર-

સમ્પદ્વિભાગયોગો નામ ષોડશોઽધ્યાયઃ ॥૧૬॥

ॐ श्री परमात्मने नमः

अथ सप्तदशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥૧॥

અર્જુન પૂછે છે = હે કૃષ્ણ ! જે શ્રદ્ધાયુક્ત મનુષ્યો શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરીને યજન-પૂજન કરે છે. તેમની નિષ્ઠા-સ્થિતિ, તે કેવા પ્રકારની છે ? સાત્ત્વિકી છે ? કે રાજસી છે ? કિંવા તામસી છે ? ॥૧॥

श्रीभगवानुवाच

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥૨॥

શ્રીભગવાન કહે છે- દેહધારીઓને સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી એવી ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા સ્વાભાવિકીજ હોય છે. તે ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાને તું મારા થકી સાંભળ ! ॥૨॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥૩॥

હે ભારત ! સર્વ મનુષ્યોને પોત-પોતાના અન્તઃકરણને અનુરૂપજ શ્રદ્ધા હોય છે. અને આ પુરૂષ-જીવાત્મા શ્રદ્ધામય-શ્રદ્ધાપ્રધાન છે. માટે જે પુરૂષ જેમાં-જેવી શ્રદ્ધાવાળો હોય છે. તો તે પોતે પણ તે રૂપજ છે. ॥૩॥

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

પ્રેતાન્મૃતગણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥૪॥

સાત્ત્વિક મનુષ્યો ઈન્દ્રાદિક દેવોને પૂજે છે. રાજસ મનુષ્યો યક્ષ અને રાક્ષસોને પૂજે છે. અને બીજા તામસી જનો તો પ્રેત અને ભૂતગણોને પૂજે છે. ॥૪॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥૫॥

કર્શયન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ।

માં ચૈવાન્તઃ શરીરસ્થં તાન્વિદ્ધ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥૬॥

જે મનુષ્ય શાસ્ત્રવિધિએ રહિત એવું મનઃકલ્પિત ધોર તપ તપે છે. અને દંભ તથા અહંકારે યુક્ત તેમજ કામનાઓ, રાગ-આસક્તિ અને શારીર બળના પણ અભિમાનવાળા હોઈને.

શરીરમાં-શરીરરૂપે રહેલા ભૂમિ આદિક ભૂતસમુદાયને કૃશ કરતા-દમન કરતા. અને મારા શરીરભૂત જીવાત્મામાં અન્તર્યામીરૂપે રહેલા એવા મને પણ દુભવતા થકા વર્તે છે. તેવા અજ્ઞાનીઓને તું આસુર નિશ્ચયવાળા જાણ ! ॥૫-૬॥

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં શ્રુણુ ॥૭॥

આહાર પણ સર્વને પોત-પોતાની રૂચિ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો પ્રિય હોય છે. તેમજ યજ્ઞ, તપ અને દાન, તેના પણ ત્રણ-ત્રણ પ્રકાર છે. તેના ભેદ તું મારા થકી સાંભળ ! ॥૭॥

આયુઃ સત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥૮॥

આયુષ્ય, બુદ્ધિ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિ, એ સર્વને વધારનારા, રસવાળા, ઘી વગેરે ચીકાશવાળા, બગડે નહિ એવા અને ખાંતાં પણ પ્રિય લાગે એવા આહાર-ભોજનના પદાર્થો સાત્ત્વિક પુરૂષોને પ્રિય છે. ॥૮॥

કટ્વમ્લલવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃખશોકામયપ્રદાઃ ॥૯॥

કડવા, ખાટા, ખરા, બહુજ ગરમા-ગરમ, તીખા, લૂખા, દાહ કરનારા તેમજ દુઃખ, શોક અને રોગને ઉત્પન્ન કરનારા આવા આહાર-ખાવાના પદાર્થો રાજસ માણસોને પ્રિય હોય છે. ॥૯॥

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ।

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥૧૦॥

રાંધ્યા પછી જેના ઉપર ઘણો વખત વીતી ગયો હોય. રસ વિનાનું, દુર્ગન્ધવાળું, વાસી અને ઉચ્છિષ્ટ તથા અપવિત્ર એવું જે ભોજન તે

તામસ જનોને પ્રિય હોય છે. ॥૧૦॥

અફલાકાઙ્કિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય ઙ્ગ્યતે ।

યષ્ટ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥૧૧॥

શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવતો અને કરવો જ જોઈએ એ આપણી ફરજ કર્તવ્ય છે, એમ મનમાં સમાધાન-નિશ્ચય કરીને ફળાનુસન્ધાન નહિ રાખનારા નિષ્કામ માણસોએ કરેલા યજ્ઞ તે સાત્ત્વિક યજ્ઞ છે. ॥૧૧॥

અભિસંધાય તુ ફલં દમ્ભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

ઙ્ગ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૧૨॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ફળનું અનુસન્ધાન રાખીને તો, તેમજ દંભને ખાલી મોટાઈને પોષવાને માટેજ જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. તેને તું રાજસ યજ્ઞ જાણ ! ॥૧૨॥

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મન્ત્રહીનમદક્ષિણમ્ ।

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥૧૩॥

શાસ્ત્રવિધિ સિવાયનો, અન્નનું પણ દાન જેમાં ન હોય, મન્ત્રનું ઉચ્ચારણ કર્યા સિવાયનો, દક્ષિણાઓ પણ જેમાં ન અપાય અને જેમાં શ્રદ્ધા પણ ન હોય એવા યજ્ઞને તામસ યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે.

॥૧૩॥

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥૧૪॥

દેવતા, બ્રાહ્મણ, ગુરુ અને પ્રાજ્ઞ-સાધુજનો વિગેરેનું પૂજન કરવું, પવિત્રતા રાખવી, સરલતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા, આ શરીરસંબંધી-શરીરસાધ્ય તપ કહેવાય છે. ॥૧૪॥

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

હોઈને પણ ઉદ્વેગ નહિ કરનારું, સાંભળતાં પ્રિય લાગે અને હિત કરે, એવું જે સત્ય-યથાર્થ ભાષણ, સચ્છાસ્ત્રનું પઠન-પાઠન, તેમજ ભગવન્નામ-મંત્રાદિકના જપનો અભ્યાસ કરવો, એ વાંચમય-વાણીથી સિદ્ધ થતું તપ કહેવાય છે. ॥૧૫॥

મનઃ પ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।
ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥૧૬॥

મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યતા-શાન્તસ્વભાવતા, મૌન-ભગવત્સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા, મનનો સર્વથા નિગ્રહ અને અન્તઃકરણની સમ્યક્શુદ્ધિ, આ સઘળું માનસ-મનઃસાધ્ય તપ કહેવામાં આવે છે. ॥૧૬॥

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્ત્વં તપસ્તત્ત્રિવિધં નરૈઃ ।
અફલાકાઙ્ક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥૧૭॥

ફળની આકાંક્ષા નહિ રાખનારા અને ભગવત્સ્વરૂપમાં જોડાયેલા મનુષ્યોએ પરમ શ્રદ્ધાથી કરવામાં આવતું ઉપર બતાવેલું એ ત્રણેય પ્રકારનું તપ સાત્ત્વિક તપ કહેવાય છે. ॥૧૭॥

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો ધમ્ભેન ચૈવ યત્ ।
ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધ્રુવમ્ ॥૧૮॥

સત્કાર માટે, મન-મરતબા માટે અને લોકમાં પૂજા થાય તે માટે અને તે પણ દંભથી જ કરવામાં આવતું આવું જે તપ આ લોકમાં કરવામાં આવે છે તે રાજસ તપ કહેવાય છે. અને તે ચળ-ક્ષણિક અને અસ્થિર બહુ લાંબો સમય ન નભે એવું હોય છે. ॥૧૮॥

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।
પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૧૯॥

મૂઢપણે દુરાગ્રહથી અને શરીરને તેમજ મનને પણ કલેશ પડે તેવું જે તપ કરાય છે તથા પરનો વિનાશ-ભુંડું કરવા માટે કરવામાં આવતું તપ તે તામસ તપ કહેવાય છે. ॥૧૯॥

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતે ઽનુપકારિણે ।
દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ૨૦ ॥

દાન આપવું જ જોઈએ એમ ધારીને જે દાન દેશ, કાળ અને પાત્ર-સુપાત્ર જોઈને તેમાં જેના તરફથી ઉપકારૂપ બદલાની આશા પણ ન હોય એવાને આપવામાં આવતું જે દાન તે સાત્ત્વિક દાન કહેવાય છે. ॥૨૦॥

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।
દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

જે દાન તો પ્રત્યુપકાર થવાને માટે અથવા ફળનો ઉદ્દેશ કલ્પીને કલેશપૂર્વક આપવામાં આવે છે. તે રાજસ દાન કહેવાય છે. ॥૨૧॥

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રે ભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૨૨॥

સારા-નરસા દેશ કાળનો વિચાર કર્યા વિનાજ, અપાત્રોને, સત્કાર સિવાય, અથવા તિરસ્કાર કરીને જે દાન આપવામાં આવે છે. તે તામસ દાન કહેવાય છે. ॥૨૨॥

ૐ તત્સવિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥૨૩॥

ૐ, તત્ અને ત્ એમ ત્રણ પ્રકારે બ્રહ્મનો નિર્દેશ કહેલો છે. અને તેનાથીજ પૂર્વે-સૃષ્ટિના આરંભમાં બ્રાહ્મણો, વેદો અને યજ્ઞો રચેલા છે. ॥૨૩॥

તસ્માદોમિત્યુદાહત્ય યજ્ઞદાનતપઃ ક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥૨૪॥

માટેજ બ્રહ્મવાદી સત્પુરૂષોની વેદના વિધાનથી કહેલી યજ્ઞ, દાન અને તપ વિગેરે ક્રિયાઓ “ૐ” એવા ઉચ્ચારણ પૂર્વકજ પ્રવર્તે છે. ॥૨૪॥

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃ ક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાઙ્ક્ષિભિઃ ॥૨૫॥

“તત્” તે પરમેશ્વરજ આ સઘળું છે. એમ ધારીને ફળનું અનુસન્ધાન નહિ રાખતાં મોક્ષાર્થી જનોએ યજ્ઞ અને તપ વિગેરે ક્રિયાઓ તથા વિવિધ પ્રકારની દાન-ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. ॥૨૫॥

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ।

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥૨૬॥

“સત્” એ શબ્દનો સારા સત્યભાવમાં તેમજ સાધુ-શ્રેષ્ઠભાવમાં પ્રયોગ કરાય છે. તેમજ હે પાર્થ! પ્રશસ્ત-શ્રેષ્ઠ કર્મમાં પણ “સત્” શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે. ॥૨૬॥

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સવિતિ ચોચ્યતે ।

કર્મ ચૈવ તદર્થીયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥૨૭॥
 તથા યજ્ઞમાં, તપમાં અને દાનમાં જે સ્થિતિ-સ્થિરતાપૂર્વક વર્તવું
 તે “સત્” એવા શબ્દથી કહેવાય છે. તેમજ તે યજ્ઞાદિક માટે કરવામાં
 આવતું કર્મ તે પણ “સત્” એવા શબ્દથીજ કહેવાય છે. ॥૨૭॥
 અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।
 અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્સ્રેત્ય નો જ્ઞ ॥૨૮॥
 હે પાર્થ ! શ્રદ્ધા વિનાનું હોમેલું, દાન આપેલું, તપ તપેલું અને
 બાકીનું પણ જે કાંઈ કરેલું કર્મ તે અસત્ એમ કહેવાય છે. અને તે
 કર્મનું ફળ મર્યા પછી તેમજ મર્યા પહેલાં આ લોકમાં પણ નથીજ
 મળતું. ॥૨૮॥

ૐતત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
 શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગો નામ સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૭॥

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
 શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે શ્રદ્ધાત્રય-વિભાગયોગો નામ

સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૭॥

ૐ શ્રી પરમાત્મને નમઃ

અષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ

અર્જુન ઉવાચ

સંન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।
 ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથક્કેશિનિષૂદન ॥૧॥
 અર્જુન પૂછે છે = હે મહાબાહો ! હું સંન્યાસનું તત્ત્વ-યથાર્થ સ્વરૂપ
 જાણવા ઈચ્છું છું. અને હે હૃષીકેશ ! હે કેશિનિષૂદન ! ત્યાગનું તત્ત્વ
 પમ સંન્યાસથી ભિન્નપણે જાણવા ઈચ્છું છું. ॥૧॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।
 સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥૨॥
 શ્રીભગવાન કહે છે = કેટલાક કવિ-પંડિતો કામ્ય કર્મના
 ત્યાગનેજ સંન્યાસ જાણે છે. અને કેટલાક વિચક્ષણ જ્ઞાનીજનો સર્વ

કર્મના ફળત્યાગને ત્યાગ એ પ્રમાણે કહે છે. ॥૨॥
 ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।
 યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥૩॥
 કેટલાક સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા ડાહ્યા માણસો દોષવાળાં કર્મ ત્યાગ
 કરવાં એમ કહે છે. ત્યારે બીજાઓ કેટલાક એમ કહે છે કે યજ્ઞ,
 દાન અને તપ એવાં એવાં કર્મ તો ન જ તજવાં. ॥૩॥
 નિશ્ચયં શ્રુણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ ।
 ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥૪॥
 હે ભરતસત્તમ ! તે ત્યાગના સમ્બન્ધમાં મારો નિશ્ચય સાંભળ
 હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! તે ત્યાગ તો ત્રણ પ્રકારનો વિગતવાર કહેલો છે. ॥૪॥
 યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।
 યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥૫॥
 યજ્ઞ, દાન અને તપ, એવાં કર્મ તો તજવા લાયક નથી, માટે એ
 તો કરવાંજ. કેમકે યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ તો બધાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા
 મનુષ્યોને પણ પાવન કરનારાં જ છે. ॥૫॥
 એતાન્યપિ તુ કર્માણિ સઙ્ગં ત્યક્ત્વા ફલાનિચ ।
 કર્તવ્યાનીતિ મે પાર્થ નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્ ॥૬॥
 અને આ સઘળાંય કર્મ પણ હે પાર્થ ! સંગ-આસક્તિ અને ફળની
 આશા પણ છોડી દઈને જ કરવાં. એમ મારો ઉત્તમ નિશ્ચિત મત-
 અભિપ્રાય છે. ॥૬॥
 નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।
 મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૭॥
 નિયત-અવશ્ય પ્રાપ્ત કર્મનો તો ત્યાગ કરવો ઘટતો જ નથી.
 અને જો મોહથી-વિપરીત સમઝણથી તેનો પરિત્યાગ કરે છે. તો તે
 તામસ-અધોગતિ આપનારો ત્યાગ કહેલો છે. ॥૭॥
 દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્લેશભયાત્યજેત્ ।
 સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥૮॥
 કર્મ તો દુઃખરૂપ જ છે. એમ જાણીને શરીરકલેશના ભયથી જે
 કર્મનો ત્યાગ કરે છે. તે પુરુષ એવો રાજસ ત્યાગ કરીને ત્યાગના

ફળને નથી પામતો. એ ત્યાગનો કાંઈ અર્થ જ નથી. ॥૮॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥१॥

કર્મ કરવુંજ જોઈએ એમ સમજીને હે અર્જુન ! જે નિયત કર્મ કર્યા કરે છે. અને તેમાં સંગ-આસક્તિ અને ફળ પણ છોડી દઈને કરે છે. તો તે સાત્ત્વિક ત્યાગ માનેલો છે. ॥૮॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

સત્ત્વગુણે સમ્પન્ન, યથાર્થ સમઝણવાળો અને સન્દેહ વિનાનો - નિઃસંશય, કર્મફળ ત્યાગ કરનારો પુરૂષ અકુશળ કર્મનો દ્વેષ નથી કરતો તેમ કુશળ કર્મમાં આસક્ત પણ થતો નથી. ॥૧૦॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

કારણ કે દેહધારીઓએ સર્વથા તો કર્મ છોડી શકાતાં જ નથી. માટે જે કર્મના ફળનો ત્યાગ કરે છે. એ જ ખરો ત્યાગી એમ કહેવાય છે. ॥૧૧॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यगिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

કર્મફળનો ત્યાગ નહિ કરનારાઓને અપ્રિય, પ્રિય, અને પ્રિય-અપ્રિય-મિશ્ર, એવાં ત્રણ પ્રકારનાં ફળ મરીને ભોગવવાં પડે છે. પરન્તુ જે કર્મફળનો ત્યાગ કરનારા છે. તેમને તો ક્યારેય એવું ફળ ભોગવવાનું હોતું જ નથી. ॥૧૨॥

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

હે મહાબાહો ! હવે સઘળા કર્મની સિદ્ધિને માટે આ પાંચ કારણો કર્મનો અન્ત લાવવાની યુક્તિ શીખવનારા સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યાં છે, તેને મારા થકી તું સમઝ. ॥૧૩॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥

અધિષ્ઠાન-શરીરરૂપ સ્થાન, કર્તા-જીવાત્મા, જુદા જુદા પ્રકારનાં કરણ-મન અને ઈન્દ્રિયો, અનેક પ્રકારની ચેષ્ટા-વ્યાપાર અને એમાં પાંચમુ દૈવ-ફળદાતા ભગવાન. ॥૧૪॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

માણસ શરીર, વાણી અને મનથી જે કંઈ સાડું કે ખોટું કર્મ આરંભે છે. તેમાં આ અધિષ્ઠાનાદિક પાંચ હેતુઓ-કારણો છે. ॥૧૫॥ તત્રૈવં સત્તિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वात्र स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

તેમાં આમ સ્પષ્ટ હોવા છતાં જે અશિક્ષિત બુદ્ધિવાળો હોવાથી દુર્મતિ માણસ કેવળ એકલા જીવાત્માનેજ કર્તા જુએ છે-માને છે. તો તે ખરું જોતો-જાણતો નથી. ॥૧૬॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमाल्लोकात्र हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

જે પુરૂષને અહંકૃત ભાવ નથી અને જેની બુદ્ધિ સારા-નરસાથી લેપાતી નથી. તે પુરૂષ આ સઘળા લોકને મારીને-મારે છે. તો પણ તે મારતોય નથી અને બંધાતોય નથી. ॥૧૭॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥

જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા-જાણનારો, એમ ત્રણ પ્રકારે કર્મની નોદના-વિધિ છે. અને કરણ-સાધન, કર્મ અને કર્તા, એમ ત્રણ પ્રકારનો કર્મનો સંગ્રહ-નિરૂપણ છે. ॥૧૮॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

હવે સત્ત્વાદિક ગુણભેદને લીધે જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા તે પણ ત્રણ-ત્રણ પ્રકારનાં છે. એમ ગુણકાર્યના ભેદને નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તેને પણ મારા થકીજ તું યથાર્થપણે સાંભળ ! ॥૧૯॥

સર્વ ભૂતેષુ येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
 अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥૨૦॥
 બ્રાહ્મણાદિક વિભાગથી રહેલાં સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રમાં
 અવિભક્ત-બ્રાહ્મણાદિક વિભાગવ્યવસ્થા જેમાં નથી. એવા એક
 અવિષમ અવ્યય-અવિનાશી આત્માને જે જ્ઞાને કરીને જુએ છે જાણે
 છે. તે જ્ઞાનને સાત્ત્વિક જ્ઞાન જાણ ! ॥૨૦॥

पृथक्त्वे तु यज्ज्ञानं नानाभावान्मृथग्विधान् ।
 वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥૨૧॥
 બ્રાહ્મણાદિક સર્વ ભૂતોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના જુદા જુદા
 ભાવોને પૃથક્ પૃથક્ પણે જે જ્ઞાનથી જાણે છે. તે જ્ઞાનને રાજસ જ્ઞાન
 જાણ ! ॥૨૧॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
 अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥૨૨॥
 અને જે જ્ઞાન તો એકજ કાર્યમાં સમગ્ર ઈળવાળામાંજ જેમ,
 એમ આસક્ત થાય, ઈચ્છિત ઈળનું અનુસન્ધાન પણ જેમાં ન હોય,
 તત્ત્વાર્થ સિવાયનું અને જે તુચ્છ ઈળ પમાડનારું હોય, તે તામસ
 જ્ઞાન કહેલું છે. ॥૨૨॥

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
 अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥૨૩॥
 નિયત-અવશ્ય પ્રાપ્ત, સંગ-આસક્તિએ રહિત અને ઈળની
 ઈચ્છા નહિ રાખનારા નિષ્કામ પુરૂષે રાગ-દ્વેષ સિવાય કરેલું જે
 કર્મ તે સાત્ત્વિક કર્મ કહેવાય છે. ॥૨૩॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
 क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥૨૪॥
 જે કર્મ તો ઈળની ઈચ્છાથી પ્રેરાઈને કરેલું હોય અને અહંકાર-
 અભિનિવેશ પણ જેમાં પૂરો હોય, તેમ બહુ પ્રયાસવાળું જે કર્મ હોય,
 આવું કર્મ તે રાજસ કર્મ કહેલું છે. ॥૨૪॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।
 मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥૨૫॥

परिणामे थनाइं इण, अर्थादिकनो थतो विनाश, प्राणीओनी
 थती हिंसा, तेमज पोतानुं सामर्थ्य, आ सघणानो विथार-विवेक
 कर्था सिवायज केवण मोड-ममताथी જે કર્મ આરંભાય છે. તે તામસ
 કર્મ કહેવાય છે. ॥૨૫॥

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
 सिद्धचसिद्धचोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥૨૬॥
 ઈળમાં આસક્તિ જેણે છોડી દીધી છે, અહંકાર ભર્યું વચન પણ
 નહિ બોલનારો, ધૈર્ય અને સતત ઉત્સાહ રાખનારો, કાર્યની સિદ્ધિ-
 અસિદ્ધિમાં પણ શોક-મોહાદિક વિકાર નહિ પામનારો, આવો કર્તા
 સાત્ત્વિક કર્તા કહેવામાં આવે છે. ॥૨૬॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
 हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥૨૭॥
 આસક્તિવાળો, કર્મના ઈળને ઈચ્છનારો, ઉચિત દ્રવ્ય પણ નહિ
 ખર્ચનારો, હિંસામાં રૂચિવાળો, અપવિત્રપણે વર્તનારો અને વારંવાર
 હર્ષ-શોક પામનારો, આવો કર્તા રાજસ કર્તા કહેલો છે. ॥૨૭॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
 विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥૨૮॥
 શાસ્ત્રીય કર્મ આચરવામાં ગાફલ વર્તનારો, પ્રાકૃત-વિવેકશૂન્ય
 પામર, ગુરૂ-દેવાદિકની આગળ પણ અનમ્ર વર્તનારો, શઠ, ઠગારો,
 આળસ્ય રાખનારો પ્રમાદી, સદાય અસંતુષ્ટ રહીને ખેદ પામનારો
 અને દીર્ઘ સૂત્રી, આવો કર્તા તામસ કર્તા કહેવાય છે. ॥૨૮॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतत्त्विविधं शृणु ।
 प्रोच्चमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥૨૯॥
 હવે-બુદ્ધિના અને ધૃતિના પણ ગુણે કરીને થતા ત્રણ પ્રકારના
 ભેદ હે ધનંજય ! હું જુદા-જુદા વિક્રિતપૂર્વક કહીશ તેને સમગ્રપણે
 તું સાવધાન થઈને સાંભળ ! ॥૨૯॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
 बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥૩૦॥
 હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિથી મનુષ્યો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને જાણે છે.

તેમજ કાર્ય-અકાર્યને, ભય-અભયને, તથા બંધ-મોક્ષને પણ જાણે છે. તે સાત્ત્વિકી ઉત્તમ બુદ્ધિ છે. ॥૩૦॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥૩૧॥

હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિથી ધર્મ-અધર્મને, તથા કાર્ય-અકાર્યને પણ અયથાર્થ પણે જાણે છે. અર્થાત્-ખરી રીતે વાસ્તવિક પણે નથી સમજતો તે રાજસી મધ્યમ બુદ્ધિ છે. ॥૩૧॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥૩૨॥

અને હે પાર્થ ! તમોગુણથી આવરણ પામેલી જે બુદ્ધિથી અધર્મને ધર્મ એમ માને છે. તેમજ સઘળા અર્થોને-શાસ્ત્રમાં કહેલા સદર્થોને પણ વિપરીતજ માને છે. તે બુદ્ધિ તો તામસી અધમ બુદ્ધિ જાણવી. ॥૩૨॥

धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥૩૩॥

બીજા વિષયોમાં વ્યભિચાર નહિ પામનારી એવી જે ધૃતિથી મન, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને ભક્તિયોગની સિદ્ધિ માટે વશ કરાય છે. હે પાર્થ ! તે સાત્ત્વિકી ધૃતિ જાણવી. ॥૩૩॥

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥૩૪॥

હે અર્જુન ! જે ધૃતિથી તો ફળની આકાંક્ષાવાળો પુરૂષ ધર્મ, અર્થ અને કામ, તેને અતિ આસક્તિપૂર્વક ધારે છે- મુકી શક્તો નથી, હે પાર્થ ! તે રાજસી ધૃતિ જાણવી. ॥૩૪॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥૩૫॥

કુબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય જે ધૃતિથી સ્વપ્ન-નિદ્રા, ભય, શોક, વિષાદ-ખેદ અને મદ-ગર્વ, આ સર્વને છોડી શક્તો નથી, હે પાર્થ ! તે તામસી ધૃતિ જાણવી. ॥૩૫॥

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥૩૬॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥૩૭॥

હે ભરતર્ષભ ! હવે-હમણાં મારા થકી ત્રણ પ્રકારનું સુખ તું સાંભળ ! જે સુખમાં સહજ અભ્યાસથી જ રમે છે-સ્થિતિ પામે છે, અને સાંસારિક કલેશના અન્તને પણ પામે છે.

વળી જે અભ્યાસ વખતે વિષ સમાન લાગે છે. અને પરિણામે અમૃતને તુલ્ય નીવડે છે. આવું પોતાની આત્મનિશ્ચયક બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી થયેલું સુખ તે સાત્ત્વિક સુખ કહેલું છે. ॥૩૬-૩૭॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥૩૮॥

વિષય અને ઈન્દ્રિયોના સંયોગથી જે અનુભવ વખતે અમૃતને તુલ્ય મીઠું લાગે છે. પણ પરિણામે વિષની માફક દુઃખદાયી નીવડે છે. તે રાજસ સુખ કહેલું છે. ॥૩૮॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥૩૯॥

જે સુખ ભોગવતી વખતે અને પરિણામે પણ જીવાત્માને કેવળ મોહને જ કરનારું થાય છે. તેમજ નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદ, તેનાથી પ્રાપ્ત થતું સુખ તે તામસ સુખ કહેલું છે. ॥૩૯॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गिणैः ॥૪૦॥

હે અર્જુન ! પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યોમાં અથવા તો સ્વર્ગમાં દેવતાઓમાં એવું કોઈ પ્રાણી નથી કે જે આ પ્રકૃતિથી ઉપજેલા ત્રણ દુણોથી રહિત હોય. ॥૪૦॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥૪૧॥

હે પરન્તપ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોનાં તેમજ શૂદ્રોનાં પણ કર્મ સ્વભાવથી થયેલા ગુણોને લીધે-ગુણો પ્રમાણેજ જુદાં જુદાં વિભાગથી કહેલાં છે. ॥૪૧॥

શમો દમસ્તપઃ શોચં ક્ષાન્તિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥

શમ, દમ, તપ, બે પ્રાકારનું શૌચ, ક્ષમા, આર્જવ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આસ્તિકતા, આ સઘળાં બ્રાહ્મણને સ્વભાવપ્રાપ્ત કર્મ કહેલાં છે. ॥૪૨॥

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૩॥

શૌર્ય, તેજ, ધૈર્ય, દક્ષતા, યુદ્ધમાં પણ પલાયન ન કરી જવું, દાન અને ઈશ્વરભાવ, આ બધાં ક્ષત્રિયોને સ્વભાવથી જ પ્રાપ્ત થયેલાં સહજ કર્મ છે. ॥૪૩॥

કૃષિગૌરક્ષ્યવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥૪૪॥

ખેડ કરવી, ગાયો વિગેરે પશુઓનું રક્ષણ કરવું અને વાણિજ્ય-વેપાર કરવો. આ વૈશ્યોનાં સ્વભાવપ્રાપ્ત કર્મ છે. અને ત્રણ વર્ણની પરિચર્યા કરવી એ રૂપ શૂદ્રોનું પમ સ્વભાવપ્રાપ્ત કર્મ છે. ॥૪૪॥

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તચ્છૃણુ ॥૪૫॥

સર્વ મનુષ્યો પોત-પોતાના કર્મમાં જ આભરત-રચ્યા-પચ્યા રહીને સંસિદ્ધિને પામે છે. હવે તે પોતાના જ કર્મમાં નિરત રહીને જેમ સિદ્ધિને પામે છે. તે તું સાંભળ ! ॥૪૫॥

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્યં સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥૪૬॥

જેના થકી આ ભૂત-પ્રાણીમાત્રની પ્રવૃત્તિ-આરંભ થાય છે, અને જેણે આ સઘળું જગત્ વ્યાપેલું છે. તે પરમાત્માને પોતાના કર્મથી પૂજીને-પ્રસન્ન કરીને માણસો સિદ્ધિને પામે છે. ॥૪૬॥

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાનોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૪૭॥

સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરેલા પર ધર્મ કરતાં પમ ન્યૂન ગુણવાળો હોય તોય પોતાનો ધર્મ સારો-શ્રેય આપનારો છે, કેમકે સ્વભાવથી જ

નિયત કરેલું કર્મ કરતાં માણસ ક્યારેય કિલ્બિષ-દુઃખ અગર તો પાપ નથી પામતો. ॥૪૭॥

સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ।

સર્વાસ્મ્યા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥૪૮॥

હે કૌન્તેય ! દોશવાળું-ન્યૂન ગુણવાળું હોય તોય પોતાનું સહજ કર્મ માણસોએ તજવું જોઈએ નહિ, કેમકે-સર્વ કર્મના આરંભોજ ધૂમાડાથી અગ્નિ જ જેમ એમ દોષથી જ આવરેલા ભરેલા છે. ॥૪૮॥

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્મૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥૪૯॥

સર્વત્ર વસ્તુમાત્રમાં આસક્તિએ રહિત બુદ્ધિવાળો, મનને જીતનારો અને સ્વર્ગાદિકના સુખમાં પણ સ્પૃહા વિનાનો પુરુષ કર્મફળના સંન્યાસથી જ સર્વોત્કૃષ્ટ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને પામે છે. ॥૪૯॥

સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથાપ્નોતિ નિબોધ મે ।

સમાસેનૈવ કૌન્તેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥૫૦॥

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિના ફળરૂપ ધ્યાનયોગને પામેલો પુરુષ જેવી રીતે બ્રહ્મને-પરબ્રહ્મને પામે છે, તે સંક્ષેપથી કહેલો પ્રકાર મારા થકી તું જાણ !-સમઝ ! કે જે પરમાત્મપ્રાપ્તિરૂપ જ્ઞાનની પરા કાષ્ટા-ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહેલી છે. ॥૫૦॥

બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધયા યુક્તો ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચા ।

શબ્દાદીન્વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥૫૧॥

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવાક્રાયમાનસઃ ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥૫૨॥

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાન્તો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૫૩॥

સર્વથા વિશુદ્ધ બુદ્ધિએ યુક્ત થઈને, ધૈર્યથી મનને નિયમમાં રાખીને, શબ્દાદિક વિષયોનો ત્યાગ કરીને અને રાગ-દ્વેષનો પણ સર્વથા પરિત્યાગ કરીને,

એકાન્ત સેવન કરવાના સ્વભાવવાળો થઈને, લઘુ આહાર કરીને, વાણી, શરીર અને મનને નિયમમાં રાખીને, પરમ વૈરાગ્યને સર્વથા

આશર્યો થકો નિરન્તર ધ્યાનયોગપરાયણ વર્તતો.

તેમજ અહંકાર, બળ, દર્પ, કામ, ક્રોધ અને પરિગ્રહનો પરિત્યાગ કરીને નિર્મમત્વ થઈને શાન્ત થયેલો પુરૂષ બ્રહ્મરૂપ થવાને યોગ્ય થાય છે. ॥૫૧-૫૩॥

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાઙ્કતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિ લભતે પરામ્ ॥૫૪॥

આવો બ્રહ્મભૂત થયેલો, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો પુરૂષ પ્રિય વસ્તુના નાશથી નથી શોક કરતો, કે નથી પ્રિય વસ્તુની આકાંક્ષા કરતો, સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રમાં સમ ભાવ પામેલો પુરૂષ મારી પરા-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને પામે છે. ॥૫૪॥

ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્ ॥૫૫॥

હું જેવડો છું અને જે છું તેવો તો મને તત્ત્વથી ભક્તિથીજ જાણે છે. અને એમ તત્ત્વથી મને જાણી-સમજીને તે પછી મારા પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે-મનેજ પામે છે. ॥૫૫॥

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વ્યપાશ્રયઃ ।

મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥૫૬॥

વર્ણાશ્રમને સમુચિત પોત-પોતાના કર્મ સદાય કરતો અને મારો દૈઢ આશ્રય રાખનારો પુરૂષ મારી પ્રસન્નતા મેળવીને તે દ્વારા અવિનાશી શાશ્વત પદને-બ્રહ્મધામને પામે છે. ॥૫૬॥

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ।

બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચ્ચિન્તઃ સતતં ભવ ॥૫૭॥

જ્ઞાને કરીને સર્વ કર્મો મારામાં સમપર્ણ કરીને મત્પરાયણ થઈને બુદ્ધિયોગનો સમાશ્રય કરીને અખંડ મારામાંજ ચિત્તવૃત્તિ રાખનારો થઈ જા! ॥૫૭॥

મચ્ચિન્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિષ્યસિ ।

અથ ચેત્ત્વમહંકારાન્ન શ્રોષ્યસિ વિનદ્ભ્યસિ ॥૫૮॥

મારામાં ચિત્ત રાખવાથી સર્વ દુસ્તર દુઃખોને પણ મારી પ્રસન્નતાથી તરી જઈશ. અને જો તું અહંકાર રાખીને માડું વચન

નહિ સાંભળે તો તું વિનાશને માર્ગે જઈને ભ્રષ્ટ થઈ જઈશ. ॥૫૮॥

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઇતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈષ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥૫૯॥

અહંકારને આશરીને “હું યુદ્ધ નહિ કરું” એમ જો તું માનતો હોય તો તે તારો મનનો ઠરાવ મિથ્યા-નકામો છે. તારી પ્રકૃતિજ-સ્વભાવજ તને યુદ્ધ કરવામાં પ્રેરશે. ॥૫૯॥

સ્વભાવજેન કૌન્તેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥૬૦॥

હે કૌન્તેય ! પૂર્વ સંસ્કારરૂપ સ્વભાવથીજ પ્રાપ્ત સ્વકર્મથી બંધાયેલો તું મોહને વશ થઈને જે કાર્ય કરવા નથી ઈચ્છતો તેજ કાર્ય તું પરવશ થકો પણ જરૂર કરીશ. ॥૬૦॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥૬૧॥

હે અર્જુન ! સર્વના સ્વામી ભગવાન સર્વ ભૂતોના હૃદય-પ્રદેશમાં પોતાની માયા-શક્તિથી સંસૃતિ-ચક્રરૂપ યંત્ર ઉપર આરૂઢ થયેલાં સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રને તેના તેના કર્મ પ્રમાણે સંસારમાં ભમાવતા થકા રહે છે. ॥૬૧॥

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।

તત્પ્રસાદાત્પરાં શાન્તિ સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥૬૨॥

હે ભારત ! તેથી તું સમગ્ર ભાવથી-પ્રકારથી તે પરમેશ્વરનેજ શરણે જા-રહે, તે પરમાત્માની પ્રસન્નતાથીજ તું પરમ શાન્તિને અને અવિચળ પદને પામીશ. ॥૬૨॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥૬૩॥

આ પ્રમાણે મેં તને ગુહ્યમાં અતિ ગુહ્ય પરમ રહસ્યરૂ જ્ઞાન કહી બતાવિયું. માટે એ સગળું સમગ્રપણે વિચારીને જેમ તારી ઈચ્છા હોય તેમ કર ! ॥૬૩॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे वृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥૬૪॥

વળી-ફરીથી પણ સર્વ રહસ્યમાં પણ પરમ રહસ્યરૂપ મારું સર્વોત્કૃષ્ટ હિત કરનારું વચન સાંભળ ! તું મને અત્યંત વ્હોલો છું અને અતિ દૃઢ મતિવાળો છું માટે તારા હિતનું વચન હું તને કહીશ-કહું છું. ॥૬૪॥

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥૬૫॥

મારામાંજ મન રાખમનારો થા ! મારોજ ભક્ત થા ! મારુંજ પૂજન કરનારો થા ! અને મનેજ નમસ્કાર કર ! આમ કરવાથી તું મનેજ પામીશ. તું મને અતિ પ્રિય છું. માટે તારી આગળ હું સ્તય પ્રતિજ્ઞા-વચન કહું છું ॥૬૫॥

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥૬૬॥

તું સર્વ ધર્મને-ધર્મના બળને છોડી દઈને મને એકનેજ શરણ પામ હું તને સર્વ પાપ થકી મુકાવીશ. તું કાંઈ શોક કરીશ માં. ॥૬૬॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥૬૭॥

આ મેં તને કહેવું જ્ઞાન જે તપ કરવામાં રૂચિવાળો ન હોય, તેમજ જે મારો ભક્ત ન હોય તેને ક્યારેય કહેવું નહિ, તેમજ જે આ જ્ઞાન સાંભળવા ન ઈચ્છતો હોય, અગર સેવાવૃત્તિ સિવાયનો હોય તેને પણ ન કહેવું. અને જે મારા તરફ અભ્યસૂયા કરતો હોય તેને ક્યારેય નજ કહેવું. ॥૬૭॥

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवૈષ્યત્યસંશયઃ ॥૬૮॥

જે પુરૂષ આ પરમ રહસ્યરૂપ જ્ઞાન મારા ભક્તોમાં કહીને પ્રવર્તાવશે તો તે મારે વિષે પરા-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કરીને મનેજ પામશે. એમાં લવ-લેશ શંકાજ નથી. ॥૬૮॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥૬૯॥

એવા મારું જ્ઞાન ફેલાવનારા ભક્ત પુરૂષ કરતાં મારું અત્યંત

પ્રિય કરનાર મનુષ્યોમાં બીજો કોઈ છેજ નહિ. અને આ પૃથ્વી ઉપર તેના કરતાં બીજો કોઈ મને અતિશય વ્હાલો પણ થનાર નથીજ. ॥૬૯॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥૭૦॥

આપણા બેના આ મોક્ષ આપનારા ધર્મ સંબંધી સંવાદનો જે પાઠ કરશે, તો તે પુરૂષે હું સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાનયજ્ઞથી પૂજેલો થઈશ એમ મારો નિશ્ચય છે. ॥૭૦॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्सुण्यकर्मणाम् ॥૭૧॥

આ જ્ઞાન-શાસ્ત્રમાં જે શ્રદ્ધાવાનું થઈને સાંભળે, અને વળી જે આમાં અભ્યસૂયા ન કરે, તો તે પુરૂષ પણ પુણ્ય કર્મ કરનારા પવિત્ર ભક્ત મૃષોના લોકને પામે છે. ॥૭૧॥

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनेजय ॥૭૨॥

હે પાર્થ ! આ મેં કહ્યું તે તેં એકાગ્ર-સાવધાન ચિત્તથી સાંભળ્યું ? અને હે ધનંજય ! તારો અજ્ઞાનથી થયેલો મોહ સર્વથા નષ્ટ થયો ? ॥૭૨॥

અર્જુન ઉવાચ ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥૭૩॥

અર્જુન કહે છે = હે અચ્યુત ! તમારી પ્રસન્નતાથી મારો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો છે. અને હું પૂરે-પૂરી સ્મૃતિમાં-સાવધાનીમાં આવ્યો છું. હું સંદેહ વિનાનો થઈને ઉભો છું અને તમારું વચન પાળીશ. ॥૭૩॥

સંજય ઉવાચ ।

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥૭૪॥

સંજય કહે છે = આ પ્રમાણે મહાત્મા વાસુદેવ અને પાર્થ એ બંનેનો રોમાંચ કરે એવો આ અદ્ભુત સંવાદ મેં સાંભળ્યો. ॥૭૪॥

વ્યાસપ્રસાદાચ્છૃતવાનેતદ્બુદ્ધમહં પરમ્ ।
 યોગં યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥૭૫॥
 સકળ યોગના સ્વામી સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતેજ અર્જુનને
 કહેતા હતા તેમના થકી આ પરમરહસ્યરૂપ સંવાદ મેં વ્યાસમુનિની
 પ્રસન્નતાને લીધે સાંભળ્યો. ॥૭૫॥

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમામદ્બુદ્ધતમ્ ।
 કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥૭૬॥
 હે રાજન્ ! કેશવ ભગવાન અને અર્જુનના આ અતિ પવિત્ર
 અદ્ભુત સંવાદને સંભારીને હું વારંવાર અતિ હર્ષ પામું છું. ॥૭૬॥
 તત્ત્વ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્બુદ્ધતં હરેઃ ।
 વિસ્મયો મે મહાન્રાજન્હૃષ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥૭૭॥
 હે રાજન્ ! શ્રીહરિ-કૃષ્ણનું તે અતિ અદ્ભુત રૂપ સંભારીને
 મને બહુજ મોટો વિસ્મય થાય છે. અને હું વારંવાર અતિ
 હર્ષ પામું છું. ॥૭૭॥

યત્ર યોગેશ્વઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।
 તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥૭૮॥
 હે રાજન્ ! જ્યાં-જે પક્ષમાં સાક્ષાત્ યોગેશ્વર કૃષ્ણ છે. અને
 ધનુધારી પૃથાપુત્ર અર્જુન છે. ત્યાંજ શ્રી-લક્ષ્મી, વિજય અને ભૂતિ
 ઐશ્વર્ય છે. અને અચળ નીતિ પણ ત્યાંજ છે. એમ મારી મતિ-નિશ્ચય
 છે. ॥૭૮॥

ૐતત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં
 યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે મોક્ષસંન્યાસયોગો
 નામાષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૮॥
 ઈતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં
 યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે સંન્યાસયોગો
 નામાષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૮॥